

Spomenici i ambijent Opuzena iz umjetničko-topografske i konzervatorske perspektive

Habuš, Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:844403>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnost

Diplomski rad

SPOMENICI I AMBIJENT OPUZENA IZ UMJETNIČKO-
TOPOGRAFSKE I KONZERVATORSKE PERSPEKTIVE

Lucija Habuš

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, red. prof.

Zagreb, 2023.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

SPOMENICI I AMBIJENT OPUZENA IZ UMJETNIČKO-TOPOGRAFSKE I KONZERVATORSKE PERSPEKTIVE

Monuments and environment of Opuzen from artistic-topographic and conservation
perspective

Lucija Habuš

SAŽETAK

Grad Opuzen nalazi se na jugu Republike Hrvatske, u blizini delte Neretve. Ovim diplomskim radom grad je sagledan iz perspektive umjetničke topografije, projekta Instituta za povijest umjetnosti, što podrazumijeva uvid u genezu grada, konkretno geografske, prometne i demografske značajke te povijesni kontekst, kako bi se mogla predstaviti preobrazba Opuzena od njegova nastanka do današnjeg stanja. Otkrivanjem urbane morfologije uočavaju se njezini akcenti: spomenici koji se ističu u gradskoj vizuri i koji upućuju na povijesni život grada. U širem okruženju nalaze se dvije fortifikacije, Brštanik i Kula Norinska, čije postojanje i dominacija u krajoliku podsjećaju kako se i u samom Opuzenu nekada nalazilo utvrđenje Forte Opus, od kojeg danas nije ništa sačuvano. Stoga se otvorio prostor sljedećem akcentu, glavnom gradskom trgu koji kao cjelina zauzima najveći dio površine nekadašnje utvrde. Uz promjenu iz vojne funkcije u naselje, druga je najveća promjena krajolika grada koji je u povijesti etiketiran močvarnim smještajem, nastala provedbom regulacije i melioracije. U vrijeme regulacije nastaje možda najzapaženiji akcent u panorami grada, Stari most. Uvidom u značaj ovih spomenika, dolazi se do shvaćanja potrebe za njihovom zaštitom, stoga će se prezentirati njihovo trenutno stanje očuvanosti odnosno zapuštenosti kao apel na konzervaciju. U kontekstu zaštite spomenika prokomentirat će se vandalizam prema spomeniku, skulpturi Stjepana Filipovića, što je rezultiralo njegovim gubitkom u ambijentu Opuzena. Na koncu, ponudit će se prijedlozi za oživljavanje ambijentalnih i spomeničkih vrijednosti, koji se pronalaze u okviru dva dokumenta Vijeća Europe: Faro konvenciji i Deklaraciji Santiago de Compostela te projektu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, Atlas tehničke baštine.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 94 stranice, 53 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Brštanik (Gradina/Fortica), konzervacija, Kula Norinska, Opuzen, Pjaca, preobrazba grada, Stari most, Stjepan Filipović, umjetnička topografija

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Ocjenjivači: dr. sc. Franko Ćorić, izv. prof.; dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, red. prof.; dr. sc. Marko Špikić, red. prof.

Datum prijave rada: 20. siječnja 2021.

Datum predaje rada: 19. travnja 2023.

Datum obrane rada: 1. lipnja 2023.

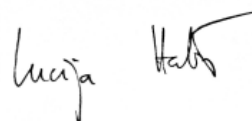
Ocjena: 5

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Lucija Habuš, diplomantica na Istraživačkom smjeru – Konzervatorski modul na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom »Spomenici i ambijent Opuzena iz umjetničko-topografske i konzervatorske perspektive« rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 19. travnja 2023.

Vlastoručni potpis

Handwritten signature of Lucija Habuš in black ink.

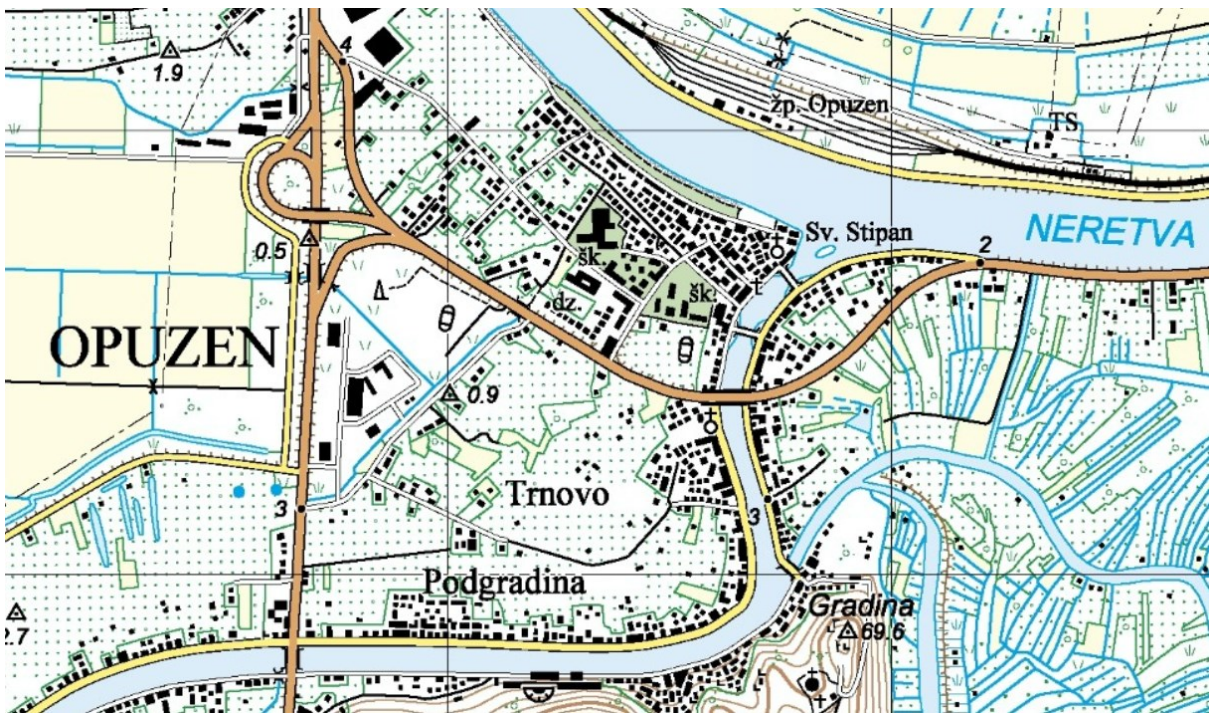
Mojin didovima Nikoli Popoviću, Opuzencu i Anti Habušu, geometru.

Sadržaj

Uvod.....	3
1. Geneza grada Opuzena.....	5
1.1. Geografske, prometne i demografske značajke Opuzena	5
1.2. Povijesni kontekst	14
1.2.1. Opuzen u očima putopisaca	17
1.3. Umjetnička topografija	22
2. Preobrazba Opuzena	23
2.1. Urbana morfologija.....	23
2.2. Akcenti grada.....	47
2.2.1. Brštanik.....	47
2.2.2. Kula Norinska	50
2.2.3. Pjaca.....	53
2.2.4. Stari most	56
3. Opuzen iz konzervatorske perspektive	57
3.1. Prepoznavanje ambijentalnih i kulturno-spomeničkih vrijednosti.....	57
3.2. Brštanik.....	60
3.3. Kula Norinska	62
3.4. Pjaca.....	66
3.5. Stari Most.....	69
3.6. Skulptura Stjepana Filipovića	71
3.7. Prijedlozi za oživljavanje ambijentalnih i spomeničkih vrijednosti.....	75
3.7.1. Baštinska zajednica, Faro konvencija	75
3.7.2. Kulturne rute, Deklaracija Santiago de Compostela	77
3.7.3. Atlas hrvatske tehničke enciklopedije, Leksikografski zavod Miroslav Krleža	78
Zaključak	79
Prilog.....	81
Popis arhivskih izvora i literature	82
Popis internetskih izvora.....	86
Popis slikovnih priloga	90
Summary	95

Slika 1 Opuzen i dolina Neretve, topografska karta 1 : 100 000

Slika 2 Opuzen, topografska karta 1 : 25 000

Slika 3 Opuzen, pogled na grad sa sjeveroistoka

Uvod

Na jugu Hrvatske, u dolini rijeke Neretve, nalazi se grad Opuzen. U ovom diplomskom radu predstaviti će se njegov krajobraz, povijesno i zatečeno stanje. Kako bi to bilo moguće, najprije će se ponuditi uvid u geografske, prometne i demografske značajke. One su otkrivene u dvjema najrecentnijim sintezama grada, monografijama *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika* i *Gradska glazba Opuzen 1917.–2017.* te u osvrtima Zorana Curića, Vjeko Vrčića, Ivana Jurića, Ivana Volarevića i Ivana Vekića. Nadalje, o najranijim odnosno prapovijesnim nalazištima saznaje se u radovima Radomira Jurića, a o antičkim arheološkim lokalitetima u radu Hrvoja Manenice. O srednjovjekovnim lokalitetima pisao je Marinko Tomasović. Ranim novim vijekom i osmanskim osvajanjima bavio se Zlatko Karač, a značajan doprinos za temu osmansko-mletačkih odnosa u ovim krajevima ostvarili su Radovan Jerković i Trpimir Macan. Osvrt na mletačku kartografiju, konkretno kartografa Vincenza Maria Coronellija u čijem se fundusu nalazi utvrda Forte Opus, preteča Opuzena, napisao je Ante Blaće. Utvrdom Forte Opus bavio se Andrej Žmegač, a preobrazbom iz utvrde u grad Nikola Popić. Kako bi se promatrala preobrazba i urbana morfologija, korišteni su katastarski podaci i povijesne karte. Uvid u katastarske izmjere u Dalmaciji izložio je Drago Butorac. O prvom katastru u dolini Neretve – mletačkom, pisao je Milan Glibota. Isti je pohranjen u Državnom arhivu u Zadru, gdje se nalazi i kartografska zbirka, kojom se bavila Tamara Šarić-Šušak. U toj se zbirci pohranjeni neki od korištenih prikaza, a također su korišteni neki od prikaza pohranjenih u Arhivu mapa za Istru i Dalmaciju u Državnom arhivu u Splitu. Kako je grad izgledao u povijesti može se iščitati i na temelju zapisa čiji su autori posjetitelji Opuzena i doline Neretve. Krajem 17. stoljeća osmansku utvrdu Kulu Norinsku posjetio je Evlija Čelebi. Krajem 18. stoljeća Opuzen je posjetio Alberto Fortis. U 19. stoljeću Opuzen su posjetili brojni putopisci: car Franjo I., Giacomo Concina, Bartolomeo Biasoletto, John Gardner Wilkinson, Franz Petter, Andrew Archibald Paton, Arthur Evans, Moritz Hoernes, Josef Kalis, Marcin Czermiński i Giuseppe Marcotti. Posjetiteljima Dalmacije njemačkog porijekla bavio se Ivan Pederin, anglosaksonskog podrijetla Sonja Wild-Bičanić, a češkog Jiří Hrabal. Također, stanje Opuzena iz svog vremena spomenuli su i Francesco Carrara i Francesco Lanza. Valja napomenuti, kako su brojni podaci otkriveni zahvaljujući internetskim izvorima digitaliziranih sadržaja: *Internet Archive*, *Arcanum Maps*, *Geoportal DGU*, *Topoteka doline Neretve*, *BnF Gallica* i *Internet Culturale*. Povijesno stanje grada može se rekonstruirati i zahvaljujući fotografijama koje se nalaze u fotografskoj zbirci *AG Foto* Hrvatskog državnog arhiva. Na preobrazbu je uvelike utjecala regulacija rijeke Neretve o kojoj je pisao Zdravko Kapović te

melioracija, na koju se također osvrnuo i Idis Turato. O kulturi tj. tradiciji ovih prostora pisao je Stjepan Šešelj, a pregled spomenika donosi Miroslav Klemm. Uz spomenute državne arhive, za potrebe pisanja, posjećeni su i Državni arhiv u Metkoviću, gdje se nalazi zbirka monografija o zavičajnoj povijesti te Državni arhiv u Dubrovniku, u kojem se nalaze šturi podaci o području Opuzena u srednjem vijeku, koji su bili navedeni i u korištenim izvorima.

Okupljeni podaci idejno su formirani prateći projekt umjetničke topografije Instituta za povijest umjetnosti, a konkretan sadržaj ustrojen je prema monografiji *Ludbreg: Ludbreška Podravina*. Naime, prema umjetničkoj topografiji iščitavanje povijesnog i činjeničnog stanja određenog mjesta postaje baza za isticanje spomenika. Shvaćaju se kao akcenti u gradu, zbog toga što su nastali u određenom vremenu te svojim postojanjem bili i dalje oblikovani kasnijim vremenima. Time postaju svjedoci tih razdoblja, uz što su prisutni u vizuri grada. Stoga su u Opuzenu odabrani akcenti Brštanik, Kula Norinska, Pjaca i Stari most. Razumijevanjem povijesnih okolnosti i otkrivanjem značaja spomenika i njihove vrijednosti, dolazi se do shvaćanja važnosti njihove zaštite za današnje i buduće generacije. Ključne ideje zaštite spomenika zapisao je Max Dvořak. Stanje spomenika otkriva se na temelju Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske i *Prostornog plana Dubrovačko-neretvanske županije*, također u osvrtima već spomenutih autora: Curića, Klemma i Karača, a neke od smjernica za buduće postupanje ponudili su Nikša Božić i Marijana Zlodre. O nestalom spomeniku, kojim će se komentirati vandalizam prema spomenicima, saznaje se prema projektu *Refreshing memory*, koji se općenito bavio tom problematikom, a konkretno se o spomeniku u Opuzenu bavila Dubravka Perić, što je predstavio *Večernji List*. Značajno je spomenik predstavljen i u filmu *Neželjena baština* redateljice Irene Škorić. Na koncu, za oživljavanje i održivost zaštite spomenika na ovim prostorima, predstaviti će se dokumenti Vijeća Europe u kojima se pronalazi uporište prijedloga i ostvarivanja zaštite: Faro konvencija, kojom su se bavili Lauso Zagato i Simona Pinton, te Deklaracija Santiago de Compostela. Također i u projektu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, Atlas tehničke baštine.

1. Geneza grada Opuzena

1.1. Geografske, prometne i demografske značajke Opuzena

Grad Opuzen nalazi se u dolini Neretve, najveće rijeke jadranskog sliva. Posljednjih dvadeset i dva kilometra njezina toka zajedno s ušćem, nalazi se u Hrvatskoj. Ušće Neretve je delta, što je rijetkost na Sredozemlju, odnosno širokom europskom području. Ta delta započinje u Opuzenu, kojeg omeđuju prvi rukavci Neretve, Velika i Mala Neretva.¹ Položaj grada u odnosu na deltu može se pratiti na priloženim topografskim kartama (sl. 1 i 2) te na fotografiji iz zraka koja prikazuje smještaj grada omeđenog rukavcima (sl. 3). Na toj se fotografiji također uočava fizionomija Opuzena i doline Neretve, izgrađena od tri cjeline: deltanske holocenske ravni, krških vapnenačkih oblika i obalne maritimno-litoralne zone.² Drugim riječima, ovaj je prostor stvoren deltom, okružen je brdima i planinama te je od mora udaljen desetak kilometara. Međutim, tok Neretve i njezina dolina nisu nastali „meandriranjem rijeke“ već „tektonski“,³ a područje današnjeg Opuzena nastalo je iz otoka stvorenim taloženjem mulja na ušću.⁴ Taj se postanak može naslutiti prema topografskoj karti (sl. 1), ali je, dakako, uočljiviji na povijesnom prikazu doline Neretve (sl. 4), gdje je i naveden toponim otok Opus⁵ (tal. *Isola Opus*). I na ovoj su grafici (sl. 4), čiji je autor Vincenzo Maria Coronelli o kojem će biti još riječi u nastavku rada, jasno naznačene i lako uočljive tri spomenute cjeline. Iako je Opuzen nastao od muljevitog otoka, danas su njemu najbliže plaže pjeskovite (sl. 5).⁶ Tu je razliku važno naglasiti s obzirom na to, da je delta bila močvarno područje. Štoviše, iz opisa Francesca Carrare saznaje se da je močvara u Neretvi površinom uvjerljivo najveća u Dalmaciji.⁷ I Carrara

¹ Vidi u: Zdravko Kapović, »Regulacija rijeke Neretve i melioracija njene delte«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 171.

² Vidi u: Zoran Curić, *Donjoneretvanski kraj: potencijalni i valorizirani turistički činitelji*, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, 1994., str. 31.

³ Vidi u: Isto, str. 34..

⁴ Vidi u: Zoran Curić, Zdravko Kapović, »Opuzen nekad i danas«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 9.; Mile Vidović, *Don Radovan Jerković: život i djelo: prigodom 100. godišnjice rođenja, 150. godišnjice mučeničke smrti (1900.-1950.)*, Metković: Matica hrvatska, 2000., str. 329.

⁵ Toponim *Opus* povezuje se s imenom grada Opuzena, a o porijeklu imena grada postoje dvije teorije. Prema jednoj, *Opuzen* je izveden iz imena utvrde *Forte Opus*. Vidi u: *Opuzen*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359>, (pregledano 1. veljače 2023.). Druga su pak nastojanja da se porijeklo imena protumači kao izvedenica riječi hrvatskog jezika, a ne stranog. Stoga se *Opuzen* povezuje s glagolom *opusti se*, što se izvodi na temelju povijesnog skliskog, muljevitog terena u Opuzenu (Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 330.).

⁶ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 40.

⁷ Vidi u: Frano Carrara, (prir.) Marko Špičić, *Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara: s 48 minijaturnih prikaza predstavljajući najvažnije narodne nošnje*, Split: Etnografski muzej, 2006., str. 32.

navodi da ova močvara uključuje veliku ravnicu, brojna jezera i bare te kako je okružuju brda sa svih strana osim zapadne, gdje se nalazi more.⁸

Slika 4 Vincenzo Maria Coronelli, Potamografski prikaz rijeke Neretve i Opuzena (tal. *Disegno potomografico del fiume Narenta e Forte Opus*), u: *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta...*, *Isolario dell'Atlante Veneto, tomo III, tav. 110, kraj 17. st., bakrorez, crno-bijeli tisak*

Slika 5 Pjeskovite plaže na ušću

⁸ Autor prenosi i druge izvore, prema kojima se radi o važnom europskom staništu raznovrsnih ptica te „delikatesne neretvanske jegulje, kakvoj nema ravne“, vidi u: Carrara, Špikić, *Dalmacija kako*, 2006., str. 30.

bile su povezane preko „otočnog mosta,“ koji su činili niz jadranskih otoka i dolina Neretve.¹³ Milan Glibota ističe da je dolina „od prapovijesti predstavljala najvažniji prometni pravac što je povezivao obalu Jadranskog mora s neposrednim zaleđem, a i širim područjem jugoistočne Europe. Kroz neretvansku dolinu vodio je prirodni trgovački put“.¹⁴ Prema Gliboti, Grci su u dolini Neretve prisutni od 6. stoljeća prije Krista. Dva stoljeća kasnije osnovali su trgovački emporij na mjestu današnjeg Vida, koji je od Opuzena udaljen manje od 15 kilometara. Taj su emporij preuzeli Rimljani i stvorili Naronu.¹⁵ Rimskom cestom sagrađenom u 1. stoljeću prije Krista povezali su je sa Salonom te Skadrom i Dračom.¹⁶ Spomenuta prapovijesna pomorska veza preko otoka do doline Neretve održavala se i u kasnoj antici.¹⁷

Nadalje je dolina Neretve zabilježena kao značajno trgovačko središte u 15. stoljeću.¹⁸ Prednjačila je trgovina soli, ali se trgovalo i drugim prehrambenim namirnicama te rudama, tekstilom i robljem.¹⁹ Do 19. stoljeća prometni put dolinom Neretve isključivo je plovni put.²⁰ Početkom 19. stoljeća, za vrijeme francuske vlasti, izgrađena je cesta od Knina do Herceg Novog koja prolazi kroz dolinu Neretve.²¹ Ta se prometnica naziva *Napoleonova cesta*.²² Cesta nije prolazila Opuzenom već je vodila do obližnjeg Metkovića, stoga se taj grad više razvijao.²³ Krajem 19. stoljeća cesta je pripojena i Opuzenu.²⁴

Godine 1885. u Opuzen je prvi put uplovio parobrod.²⁵ Kada se nabrajaju luke u Dalmaciji, među važnijima se nalazi i Opuzen.²⁶ S druge strane autor Zoran Curić, u kratkom

¹³ Dinko Radić, »Uloga doline Neretve i ‚otočnog mosta‘ u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup*, (Metković, 6.–9. listopada 2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., str. 305.

¹⁴ Vidi u: Milan Glibota, *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Zadar: Državni arhiv Zadar, 2006., str. 5.

¹⁵ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 9.

¹⁶ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 8.

¹⁷ Vidi u: Vlasta Begović-Dvoržak, »Plovni putevi prema Neretvi i Naroni - kasnoantički lokaliteti na otoku Mljetu«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup*, (Metković, 6.–9. listopada 2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., str. 289–294.

¹⁸ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 9.; Također: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016, str. 47.

¹⁹ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 10.

²⁰ Vidi u: Isto, str. 9.

²¹ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 12.

²² Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 10.; Također, se uz naziv *Napoleonova cesta* navodi i *Poštanska cesta*, vidi u: Jurić, *Gospodarski razvoj*, 2000, str. 58.

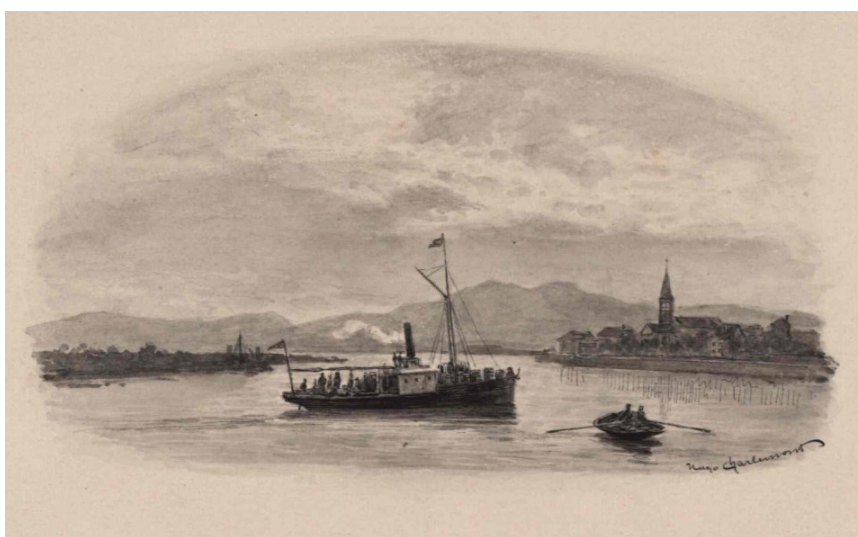
²³ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 12.

²⁴ Vidi u: *Opuzen*, Hrvatska enciklopedija; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

²⁵ Vidi u: Fra Vjeko Vrčić, *Neretvanske župe*, Imotski: Udruga KAP, 2018., str. 135.

²⁶ Vidi u: Gustavo Strafforello, *Geografia dell'Italia*, Torino: Unione tipografico-editrice, 1895., str. 451., dostupno na: Internet Archive <https://archive.org/details/lapatriageografi52stra/page/451/mode/1up?view=theater> (pregledano 30. siječnja 2023.).

povijesnom pregledu luka u dolini Neretve, ne spominje luku u Opuzenu.²⁷ Aktivnost opuzenske luke uočava se, primjerice, u talijanskom vodiču s početka 19. stoljeća u kojem su objavljeni vozni redovi parobroda raznih kompanija na Jadranu.²⁸ Također, može se uočiti i prema zabilježenim poštanskim parobrodskim linijama.²⁹ U Opuzenu je još na početku 19. stoljeća bila otvorena prva pošta u dolini Neretve.³⁰ Dolazak poštanskog parobroda u Opuzen krajem 19. stoljeća nacrtao je slikar Hugo Charlemont u sklopu kampanje Austro-Ugarske vlasti (sl. 7).³¹ Zbog tenzija u Carstvu uzrokovanih njegovom širinom i više-narodnošću, procarska politika je organizirala prikupljanje i objedinjavanje prikaza svih dijelova carstva, s ciljem zbližavanja i ujedinjavanja nacija.³² U tom je kontekstu nastao i ovaj prikaz.

Slika 7 Hugo Charlemont, *Poštanski parobrod na Neretvi u blizini Opuzena, 1892.*, crtež perom u crnoj boji, Österreichische Nationalbibliothek

²⁷ Vidi u: Curić, *Donjoneeretvanski kraj*, 1994., str. 19.

²⁸ Nalazi se u plovidbi parobroda Lloyd na tjednoj bazi dva puta, kao dio linije Trst – Metković, koja plovi i povratno. Također, Opuzen je dio plovidbenog rasporeda broda Fratelli Rismondo, koji je plovio linije Split – Metković dva puta tjedno te Makarska – Metković jednom tjedno. Vidi u: Luigi Mora, *Guida generale amministrativa commerciale e corografica di Trieste, il Goriziano, l'Istria, Fiume e la Dalmazia*, Trst: E. Sambo & C., Gorizia: Giov. Paternolli, 1894, str. 59., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1894/page/n91/mode/2up?q=Forte+opus (pregledano 4. travnja 2023. godine).

²⁹ Postojala je linija Trst – Kotor koja međutim, nije stajala izravno u Opuzenu, već je bilo potrebno presjedati u Splitu. Vidi u: *Export, Organ des Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande*, Berlin, 17. travnja 1888., str. 2., dostupno na: Internet Archive https://archive.org/details/bub_gb_4F4sAAAAYAAJ/page/217/mode/1up?q=Forte+opus (pregledano 30. siječnja 2023.).

³⁰ Vidi u: *History and facts, Visit Opuzen*, <https://visitopuzen.com/history-and-facts/> (pregledano 1. veljače 2023. godine).

³¹ Vidi u: *Postdampfer auf der Narenta bei Forte Opus*, Österreichische Nationalbibliothek digital, https://onb.digital/result/BAG_12954607 (pregledano 30. siječnja 2023.).

³² Vidi u: *The Austro-Hungarian Monarchy in Words and Pictures*, Die Welt der Habsburger <https://www.habsburger.net/en/chapter/austro-hungarian-monarchy-words-and-pictures> (pregledano 30. siječnja 2023.).

Iako su austrijske vlasti izgradile željezničku prugu koja je povezala Metković i Mostar, a potom i Sarajevo,³³ Opuzen je dobio svoju željezničku postaju tek sredinom 20. stoljeća,³⁴ kada je Metković bio prugom povezan s Pločama.³⁵ Kao što je vidljivo na priloženoj topografskoj karti (sl. 2), željeznička postaja nalazi se nasuprot Opuzena, na drugoj obali Velike Neretve.

Sredina 20. stoljeća važno je razdoblje za Opuzen jer se tada počinje razvijati prehrambena industrija.³⁶ Međutim, i dalje se do samog Opuzena dolazilo rijekom,³⁷ što se promijenilo tek dvadesetak godina kasnije kada je izgrađena Jadranska magistrala³⁸ koja je na priloženoj topografskoj karti prikazana narančastom bojom (sl. 2). Magistrala povezuje Trst i Ulcinj,³⁹ a njezin prolazak kroz Opuzen značajno je doprinio gospodarstvu grada.⁴⁰ Naime, od tog vremena Opuzen preuzima vodstvo na hrvatskom tržištu u proizvodnji agruma,⁴¹ među kojima je najzastupljenija mandarina.⁴²

Nadalje, razvoju je doprinijela izgradnja autoceste 2013. godine, od koje je Opuzen udaljen dvadesetak kilometara.⁴³ Posljednje izvedena prometna intervencija značajna za Opuzen i njegove stanovnike je Pelješki most, koji od 2022. godine omogućuje bržu povezanost s Dubrovnikom.⁴⁴ Autor Nikola Popić „priču o prometu, gospodarstvu i životu Opuzena“ zaokružuje rijekom, koja je bila temelj i okosnica „u ostvarivanju svih aktivnosti Opuzena“.⁴⁵ Zoran Curić naveo je izreku prema kojoj se „Neretvani rađaju, žive i umiru na vodi“,⁴⁶ što govori o ovisnosti stanovništva o rijeci. Kako bi savladali vodu i uske rukavce,

³³ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 11.

³⁴ Vidi u: *Opuzen*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

³⁵ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 14.

³⁶ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 47.

³⁷ Vidi u: Isto, str. 53. Također, Radovan Jerković navodi: „Osim ovog spoja i onog vodenog Opuzen nema drugog spoja sa svijetom.“ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 332. Navedeno mi je u razgovoru potvrdila i moja baka Danica Popović, stanovnica Opuzena.

³⁸ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 15.

³⁹ Vidi u: *Jadranska magistrala*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28474> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

⁴⁰ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 21.

⁴¹ Vidi u: Isto, str. 144.

⁴² Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 183.

⁴³ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 15.; Radi se o autocesti A1, koja vodi od glavnog grada Zagreba. Vidi u: *Autocesta*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4714> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

⁴⁴ Vidi u: *Pelješki most, Povezana Hrvatska*, <https://povezannahrvatska.eu/projekti/peljeski-most/> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

⁴⁵ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 47.

⁴⁶ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 68.

stanovnici su se koristili tradicionalnim plovilima, trupama i lađama, koje su danas zaštićeno nematerijalno kulturno dobro (sl. 8).⁴⁷

Slika 8 Trupa, tradicionalno plovilo u dolini Neretve

O dolasku stanovništva na područje Opuzena pisali su Trpimir Macan i Vjeko Vrčić. Naseljavanje je započeto u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća. Ranije su na tome području bili naseljeni vojnici te su pridošli stanovnici dobivali zemlju uz obvezan porez za isplatu vojske.⁴⁸ Postoje svjedočanstva o narodu prisilno preseljenom na nova područja. Naime, ljudi su negodovali zbog tuđe odluke o njihovu napuštanju svoga kraja.⁴⁹ Kako su izgledali stanovnici Opuzena, zabilježeno je na ilustracijama s kraja 18. stoljeća.⁵⁰

⁴⁷ Vidi u: *Tradicija života s trupom i lađom, plovilima doline Neretve*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7546> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

⁴⁸ Vidi u: Macan, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, 1990. [1971.], str. 45–46.

⁴⁹ Vidi u: Pijo Mate Pejić, »Dva biskupa iz reda franjevaca«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47 (2005.), str. 234.

⁵⁰ Vidi u: Jacques Grasset de Saint-Sauveur, *Prikaz stanovnice iz Opuzena, oko 1797. godine*, dostupno na: Google Arts and Culture, <https://artsandculture.google.com/asset/costumes-de-diff%C3%A9rents-pays-femme-morlaque-de-l-isle-opus-labrousse-jacques-grasset-de-saint-sauveur/kQEdE6B3-cmiNw> (pregledano 28. ožujka 2023.) te Jacques Grasset de Saint-Sauveur, *Prikaz stanovnika iz Opuzena, oko 1797. godine*, dostupno na: Google Arts and Culture, <https://artsandculture.google.com/asset/costumes-de-diff%C3%A9rents-pays-morlaque-de-l-isle-opus-labrousse-jacques-grasset-de-saint-sauveur/cwEkPB3yJZI7Qw> (pregledano 28. ožujka 2023.).

Uz poljoprivredu, stanovništvo se bavilo lovom i ribolovom, a teritorij današnjeg Opuzena još je više naseljen početkom 18. stoljeća.⁵¹ Od 1716. godine Mletačke vlasti sele upravno središte i stanovništvo iz Čitluka u Opuzen.⁵² Od tada je dakle, Opuzen središte Neretvanskog kotara, što je nastavljeno i pod francuskom vladavinom od 1807. godine.⁵³ Kada je ta vlast izgradila cestu, stanovnici iz okolnih brda naselili su dolinu, čime je dakle povećan broj stanovnika, ali se u isto vrijeme pojavila kuga pa se bilježi velika glad.⁵⁴ Iako je u navedenim vremenima bilo plodne zemlje, ipak je puno veći dio činila močvara, koja je uz česte poplave i suše, ljude ostavljala gladnima.⁵⁵

O odnosu plodnog i neplodnog tla može se zaključiti i prema podacima iz 1848. godine koje donosi Francesco Carrara, u kojoj je vidljivo kako je velika većina opuzenskih polja bila neobrađena, što nije odudaralo od konteksta cijele Dalmacije.⁵⁶ U vrijeme druge austrijske vladavine, kada je hijerarhija vlasti uspostavljena na okružja, kotare i općine, sudski kotar Opuzen bio je dio splitskog okružja.⁵⁷ Sredinom 19. stoljeća Opuzen prestaje biti središte neretvanskog kotara te se ono seli u Metković.⁵⁸ Od 1870. godine Neretva kratko spada pod makarski kotar, ali deset godina kasnije uprava se vraća u Metković.⁵⁹ U drugoj polovini 19. stoljeća u dolini Neretve je bila povoljnija gospodarska situacija.⁶⁰ Na samom kraju 19. stoljeća uz nadležne institucije, u Opuzenu se nalazi i pošta, telegraf, obrazovne usluge, restoran i postolar.⁶¹ Samo nekoliko godina kasnije, početkom 20. stoljeća, u Opuzenu se povećala ponuda sadržaja. Uz prethodno navedene, od tada se tamo nalaze i prodavaonice namirnica,

⁵¹ Vidi u: Vrčić, *Neretvanske župe*, 2018., str. 127.

⁵² Vidi u: Zdravko Kapović, Dražen Rajković, *Gradska glazba Opuzen 1917.–2017.*, Opuzen: Grafika Markulin, 2017., str. 19.

⁵³ Vidi u: *Opuzen, Hrvatska enciklopedija*; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359> (pregledano 30. siječnja 2023. godine).

⁵⁴ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019, str. 12.

⁵⁵ Zoran Curić, Zdravko Kapović, »Opuzen nekad i danas«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 15.

⁵⁶ Vidi u: Carrara, Špikić, *Dalmacija kako*, 2006., str. 72.

⁵⁷ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 152.

⁵⁸ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019, str. 12.

⁵⁹ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 152.

⁶⁰ Vidi u: Isto.; Također, u ovom je kontekstu zanimljivo izvješće o ribarstvu izdano u Washingtonu 1876. godine, u kojem se spominje kako stanovnici Opuzena love jegulje te od toga i privređuju, vidi u: United States Commission of Fish and Fisheries, *Report of the Commissioner of fish and fisheries for 1873–4 and 1874–5, Part 3.*, Washington: Government printing office, 1876., str. 658., dostupno na: *Internet Archive*, <https://archive.org/details/reportofcommissi734unit/page/658/mode/2up?q=Forte+opus> (pregledano 30. siječnja 2023.).

⁶¹ Vidi u: *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1899.*, str. 957, dostupno na: *Internet Archive*, https://archive.org/details/Guida_TS-1899/page/957/mode/2up?q=Forte+opus (pregledano 30. siječnja 2023.).

stolar te uredi plovidbenih agencija *Fratelli Rismondo i Lloyd*.⁶² Kao danas,⁶³ i u to se vrijeme 3. kolovoza slavio dan grada *Sveti Stipan*, uz popratni sajam.⁶⁴

Značajno povećanje poljoprivrednih aktivnosti, a time i gospodarstva i uvjeta života, započinje sredinom 20. stoljeća.⁶⁵ To je omogućeno sanacijom močvara i stvaranjem plodnog tla, čime su se popravile i zdravstvene prilike. Naime, velik broj autora ističe nepogodne zdravstvene uvjete u povijesti doline Neretve i Opuzena. Još je u 15. stoljeću to zapisano u Korčulanskom statutu.⁶⁶ Nataloženi mulj je činio brojne močvare što je privuklo komarce, s kojima i malariju.⁶⁷ O težini situacije govori činjenica da je otvorena bolnica, što je inače bila rijetkost u Dalmaciji.⁶⁸ Radovan Jerković navodi da „Opuzen nije imao ni zdrave ni pitke vode. Voda se pila iz rijeka što je bilo uzrokom mnogim bolestima, u pitanju zdravlja nije Opuzen dobro stao.“⁶⁹ Nadalje, autor navodi da je liječnik u Opuzenu bio Francesco Lanza te upućuje na njegove riječi. Lanza piše da je Opuzen najnezdraviji u svom okruženju.⁷⁰ Čak i inozemni traktati o klimi spominju nezdrave uvjete u Opuzenu.⁷¹ Putopisac Alberto Fortis također navodi kako ljudi piju vodu Neretve, koja je zbog blizine ušća slana te se od toga pobolijevaju.⁷² O

⁶² Vidi u: *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1903.*, vol 2., str. 38, dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1903/page/n1691/mode/1up?q=Forte+opus&view=theater (pregledano 30. siječnja 2023.).

⁶³ Vidi u: Stjepan Šešelj, »O kulturi na opuzenskim vodama«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 99.

⁶⁴ Kako se u Opuzenu obilježava sajam na ovaj dan zabilježeno je u sljedećim izvorima: *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1899.*, dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1899/page/957/mode/2up?q=Forte+opus (pregledano 30. siječnja 2023.); *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1903.*, vol 2., str. 38, dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1903/page/n1691/mode/1up?q=Forte+opus&view=theater (pregledano 30. siječnja 2023.); Društvo sv. Jeronima, *Danica: Koledar i ljetopis društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1902.*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1902., str. 222.; Društvo sv. Jeronima, *Danica: Koledar i ljetopis društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1903.*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1903., str. 222.

⁶⁵ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 21.

⁶⁶ Vidi u: Ivan Volarević, Ivan Vekić, *Biži, biži, kuga mori! Materijalna svjedočanstva o zaraznim bolestima i epidemijama u dolini Neretve*, katalog izložbe, brošura (prosinac 2017. – siječanj 2018.), Metković: Ustanova za kulturu i sport Metković, 2017.

⁶⁷ Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 174.

⁶⁸ Vidi u: Vrčić, *Neretvanske župe*, 2018., str. 125.

⁶⁹ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 332.

⁷⁰ Vidi u: Francesco Lanza, *Saggio storico statistico-medico sopra l'antica città di Naron e lo stato presente del suo territorio corredato di alcune inedite antiche iscrizioni e di una carta topografica litografata*, Bolonja: Marsigli, 1842., str. 59.

⁷¹ Vidi u: Henri Clermond Lombard, *Traité de climatologie médicale: comprenant la météorologie médicale et l'étude des influences physiologiques, pathologiques, prophylactiques et thérapeutiques du climat sur la santé*, Paris: J.-B. Baillièrre et fils, 1877., str. 224., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/b23983395_0002/page/n229/mode/1up?q=Forte+opus (pregledano 4. travnja 2023. godine).

⁷² Vidi u: Alberto Fortis, (prir.) Josip Bratulić, *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 1984. [prvo izdanje 1774.], str. 238.

nepovoljnim zdravstvenim prilikama pisao je i Giuseppe Antonio Pujati,⁷³ „liječnik koji je opisao neretvansku bolest“.⁷⁴

S obzirom na navedeno, ne čudi kako se lako pronalazi rečenica „Neretva od Boga prokleta“ (tal. *Narenta maladetta da Dio*) koju prenose Giuseppe Valentinelli,⁷⁵ Alberto Fortis⁷⁶ i Franz Petter⁷⁷. Fortis također navodi da svim spomenutim problemima i oboljenjima ima lijeka – navodi ukoliko se obrađuju zemljišta, ovaj kraj itekako može i profitirati.⁷⁸ Kao što je prethodno navedeno u ovom diplomskom radu, upravo se to u 20. stoljeću uspjelo i ostvariti.

1.2. Povijesni kontekst

O arheološkim nalazištima u dolini Neretve pisao je Radomir Jurić. Autor navodi da nisu otkriveni tragovi kamenog i bakrenog doba. Ustanovljene su i evidentirane ilirske gradine i grobne gomile.⁷⁹ U najbližoj okolini Opuzena tj. naseljima i uzvišenjima kojima je okružen, utvrđeno je nekoliko gomila.⁸⁰

U vrijeme antike, kako je već spomenuto, u blizini Opuzena Grci su izgradili emporij koji su preuzeli Rimljani. Rimski grad Naronna značajno je arheološko nalazište u Hrvatskoj i najveće u okolici Opuzena i dolini Neretve. U njemu se veća naseljenost prati do 7. stoljeća, otkada se tu nalazilo manje mjesto, a danas naselje Vid.⁸¹ Iz Narone potječu spomenici koji su danas izloženi u središtu Opuzena. Otkrivena su i podvodna arheološka antička nalazišta.⁸² Ona prate tok Velike Neretve, tj. nalaze se sjeverozapadno od Opuzena, a rezultat su trgovačkih i plovnih aktivnosti te brodoloma koji su se događali zbog vjetra.⁸³ Također, postoje zapisi i o

⁷³ Vidi u: Volarević, Vekić, *Biži, biži, kuga mori!*, 2017.

⁷⁴ Vidi u: *Knjiga koja opisuje neretvansku bolest*, Dubrovniknet, <https://www.dubrovniknet.hr/knjiga-koja-opisuje-neretvansku-bolest/> (pregledano 31. siječnja 2023.).

⁷⁵ Vidi u: Giuseppe Valentinelli, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagreb, 1855., str. 194., dostupno na: *Internet Archive*, <https://archive.org/details/bibliografiadel00valegoog/page/n209/mode/2up?q=narenta> (pregledano 30. siječnja 2023.).

⁷⁶ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 241.

⁷⁷ Vidi u: Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, 1. dio, Gotta: Justus Perthes, 1857., str. 129.

⁷⁸ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 242.

⁷⁹ Vidi u: Radomir Jurić, »Arheološka nalazišta donjoneretvanskog kraja«, u: *Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost* 9 (1998.), str. 7–15.

⁸⁰ Sjeverno od Opuzena, u Desnama, evidentirane su 22 gomile; istočno, tj. u Krvavcu, njih 23 te u Momićima njih 9; južno od grada, u Podgradini, evidentirano je 16 gomila. Vidi u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, str. 253–265., http://www.zzpudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023.).

⁸¹ Radomir Jurić upućuje i na izrazite „hidrografske“ promjene tog teritorija od antičkih vremena do danas. Vidi u: Jurić, »Arheološka nalazišta«, 1998., str. 19–20.

⁸² Vidi u: Isto, str. 28.

⁸³ Vidi u: Manenica, »Antički fluvijalni«, 2012., str. 282.

nalazima rimskog posuđa u središtu Opuzena.⁸⁴ Pretpostavlja se da je u antičko doba bio naseljen i otočić Osinj koji se nalazi zapadno od Opuzena, na ušću rijeke Neretve. Ondje su pronađeni ostaci utvrda iz 6. stoljeća koje potvrđuju prisutnost bizantske vlasti na ovom teritoriju.⁸⁵

Od 8. stoljeća dolina Neretve bila je dio Neretvanske kneževine, također pod bizantskom vlasti. Zbog prihoda koje je ostvarivala gusarstvom, kneževina je imala znatnu samostalnost,⁸⁶ a od 820. godine i potpunu.⁸⁷ Spominju je mletački arhivi iz ovog razdoblja jer su Neretvani bili prepreka mletačkim plovidbama i trgovini na Jadranu.⁸⁸ Također je spominje i Konstantin Porfirogenet, nazivajući kneževinu Paganija.⁸⁹ Od 11. stoljeća kneževina je bila dio Hrvatskog kraljevstva,⁹⁰ a početkom 12. stoljeća Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva.⁹¹ Krajem 12. stoljeća dolina Neretve je dio Zahumlja. U ovom periodu počinju jačati trgovačke aktivnosti te se uočava sve veći interes Dubrovačke republike za ove prostore. Glavno trgovište bila su Drijeva⁹². Ono se nalazi nešto više od deset kilometara uzvodno od Opuzena,⁹³ a u samom je Opuzenu trgovište zabilježeno krajem 12. stoljeća.⁹⁴ I dalje su bile prisutne gusarske aktivnosti.⁹⁵ Tek kada je Dubrovačka Republika 1333. utemeljila svoje trgovište u Opuzenu, ovaj je prostor imenovan te bilježen pod toponimom Posrednica.⁹⁶ Ime je izvedeno s obzirom na položaj „posred voda“, a koristilo se do 17. stoljeća.⁹⁷ Prema tome, aktivnosti na samom području Opuzena u historiografiji se prate od nastanka trgovišta te još konkretnije od nastanka Posrednice. Iz vremena od 7. do 14. stoljeća u Opuzenu još nema otkrivenih spomenika.⁹⁸

⁸⁴ U 18. stoljeću putopisac Alberto Fortis je u centru Opuzena iskopao rimsko posuđe. Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 241.

⁸⁵ Vidi u: *Osinj*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45678> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

⁸⁶ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 150.

⁸⁷ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 8.

⁸⁸ Vidi u: Isto.

⁸⁹ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 8–10.

⁹⁰ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 17.

⁹¹ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 9.

⁹² Danas pod imenom Gabela. Vidi u: *Drijeva*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16252> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

⁹³ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 11.

⁹⁴ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 17.

⁹⁵ Gusarske su se aktivnosti nastavile do 13. stoljeća. Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 150.

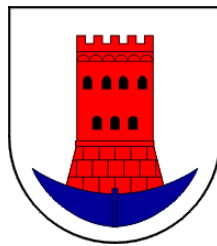
⁹⁶ Vidi u: Vrčić, *Neretvanske župe*, 2018., str. 124.

⁹⁷ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 329.

⁹⁸ Zanimljivo je pročitati kako to tumači Alberto Fortis: „Od silnoga gusarskog stanovništva što je u srednjem vijeku gospodarilo ovim krajem, a poslije veoma dugih ratova Mlečani su ih napokon istrijebili, ne ostade nikakva spomenika. Grabežljivi gusari vjerojatno nisu poznavali umjetnosti...“ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 238.

U 14. stoljeću izmijenile su se vlasti bosanskih banova, ugarsko-hrvatskog kralja te bosanskih kraljeva. Tada se u Drijevimama bilježe izrazite trgovačke aktivnosti, na što krajem 14. stoljeća odgovara bosanski kralj utvrđivanjem novog trgovačkog središta, Brštanika.⁹⁹ Od ovog vremena do sredine 15. stoljeća, iako je pod Bosanskim kraljevstvom, vlast zapravo drže bosanski plemići. I druga polovina 15. stoljeća obilježena je brojnim interesima i smjenama vlasti zbog geostrateškog položaja. Što se tiče okolice Opuzena, Milan Glibota među strateškim mjestima ističe Osinj, carinarnicu Nekranj i utvrdu Vratar.¹⁰⁰ Uslijed širenja Osmanskog carstva Dubrovčani su prepustili Posrednicu ugarsko-hrvatskom kralju Matijašu Korvinu. Tada je u Opuzenu sagrađena utvrda Koš koju su Osmanlije osvojile 1490. godine.¹⁰¹

Danas postojeći trag osmanskih osvajanja je Kula Norinska, izgrađena oko 1500. godine.¹⁰² Razlog njihova utvrđivanja bila je obrana od Mletačke Republike,¹⁰³ koja je iskazala veliki interes za osvajanje doline Neretve.¹⁰⁴ Kula je udaljena manje od 5 kilometara od Opuzena, a koliko je vezana za grad, dokazuje činjenica da se nalazi na današnjem grbu Opuzena i to kao jedini simbol (sl. 9).¹⁰⁵

Slika 9 Grb grada Opuzena

Od 15. stoljeća do prve polovine 18. stoljeća vodilo se sedam mletačko-turskih ratova.¹⁰⁶ Iako su u nekoliko navrata pokušali zauzeti dolinu Neretve,¹⁰⁷ Mlečani su svoju

⁹⁹ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 11.

¹⁰⁰ Vidi u: Isto, str. 12.

¹⁰¹ Utvrda Koš je spominjana još i pod imenima *Chos*, *Shas*, *Narentana*. Vidi u: Isto, str. 26.

¹⁰² Oko ove datacije slaže se nekoliko autora. Vidi u: Radomir Jurić, »Srednjovjekovna nalazišta donjoneeretvanskog kraja«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup* (Metković, 6.-9.10.2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003, str. 335.; Također: Zlatko Karač, Alen Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj: osmanska i suvremena baština*, Zagreb: Arhitektonski fakultet, UPI-2M plus, 2018., str. 67.; te Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 155.

¹⁰³ N. N., »Kula Norinska«, u: *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, knjiga 11, (ur.) Antun Vujić, Zagreb: Proleksis: Večernji list, 2006., str. 291.

¹⁰⁴ Vidi u: Macan, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, 1990. [1971.], str. 44.

¹⁰⁵ Vidi u: *The FAME, stranice posvećene sustavnom i znanstvenom proučavanju zastava i grbova: Dubrovačko-neretvanska županija*, <https://zeljko-heimer-fame.from.hr/hrvat/hr-du1.html#hr-du-op> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

¹⁰⁶ Vidi u: Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 2009., str. 21–23.

¹⁰⁷ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 68.

namjeru uspjeli ostvariti 1684. godine,¹⁰⁸ kada je započet Morejski, šesti mletačko-turski rat.¹⁰⁹ Tada su utvrdili logor na otoku Posrednici i potom osvojili Kulu Norinsku.¹¹⁰ Utvrdu su nazvali Forte Opus te je to bilo posljednje utvrđenje u samom Opuzenu.¹¹¹

Kada je Napoleon 1797. godine osvojio Mletačku Republiku, dolina Neretve, odnosno cijela Dalmacija, bila je predana Austriji. Trinaest godina kasnije Dalmacija je bila pod francuskom vlašću, a kada je Napoleon poražen 1814. godine, Dalmaciji je slijedila druga austrijska vladavina do kraja Prvog svjetskog rata.¹¹² U tom se vremenu izgradnjom ključnih zdanja formira središte današnjeg Opuzena, trg kralja Tomislava, nazivan i *Pjaca*. Nakon Prvoga svjetskog rata u Opuzenu se prate povijesno-političke okolnosti jednake Hrvatskoj.¹¹³ Opuzen je proglašen gradom 23. siječnja 1997. godine.¹¹⁴

1.2.1. Opuzen u očima putopisaca

Povijesni kontekst zanimljivo je promotriti i iz perspektive pojedinaca koji su 19. stoljeću posjetili dolinu Neretve i Opuzen te zapisali svoje dojmove. U nastavku će se predstaviti nekoliko putopisaca i njihovih opisa ovih prostora, na kojima se temelje i neka od saznanja o preobrazbi mjesta.

Austrijski car Franjo I. posjetio je Opuzen 1818. godine.¹¹⁵ Putovao je iz unutrašnjosti prema ušću te je opisao pejzaž koji čini izmjenjena brda i dolina. Istaknuo je veličinu i dubinu Neretve kraj Opuzena. Naveo je kako je tlo močvarno, a osvrnuo se i na bogatu bioraznolikost. Iskrao se na pristaništu rukavca Mala Neretva. Posjetio je crkvu te naveo kako se ispred nje nalaze uredne jednokatnice, ali i kako u mjestu ima siromašnih kuća. Također se osvrnuo na loše zdravstvene prilike. Nabrojio je institucije koje je zatekao¹¹⁶ te je opisao stanovništvo. Uočio je dvor i zidine na brdu iznad Opuzena, što je ruševni Brštanik. Za kontekst ovog

¹⁰⁸ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019, str. 11.

¹⁰⁹ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 23, 116.

¹¹⁰ Vidi u: Macan, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, 1990. [1971.], str. 45–46.

¹¹¹ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49.

¹¹² Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 12.

¹¹³ Vidi u: Isto, str. 13–15.

¹¹⁴ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 22.

¹¹⁵ „O tome carskom putovanju svjedoči nam knjiga u prijevodu s njemačkoga, s pogovorom i kritičkom obradom dr. Ljudevita Krmpotića Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818. iz koje donosimo sljedeći odlomak (knj. I., str. 257. – 264. i knj. II. 421. – 423.).“ Vidi u: Šešelj, Stjepan (ur.), Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, *Hrvatski neretvanski zbornik 4* (2012.), str. 124–127.

¹¹⁶ Ured namjesnika, općinski savjet, sudac, župa, pravoslavna crkva, liječnik, pošta i vojska.

diplomskog rada, važan je carev sljedeći navod: „Sam je grad Opuzen, prema kraćemu rukavcu Neretve, djelomično okružen zidom s puškarnicama.“¹¹⁷

Godine 1838. u Opuzenu je bio saski kralj Fridrik August.¹¹⁸ U njegovoj je pratnji bio Bartolomeo Biasoletto, istarski ljekarnik,¹¹⁹ koji je o njihovom putovanju napisao svjedočanstvo. Naveo je da su ih na opuzenskoj rivi dočekali oduševljeni stanovnici, ali i da je oduševljenje bilo izazvano uplovljavanjem broda.¹²⁰ Biasoletto piše kako je kralj po dolasku posjetio samo crkvu jer „drugoga nije bilo za vidjeti“.¹²¹ Autor je bio iznenađen što je mjesto središte okruga, a bilo je tako maleno.¹²² Prema njegovom viđenju, *Forte Opus* (Opuzen) ne odgovara utvrdi već se u mjestu nalaze „raštrkane kuće“ te nekolicina loših gradnji.¹²³

Istaknuto je da su važna zapažanja egiptologa i putopisca Johna Gardnera Wilkinsona o Dalmaciji općenito, jer je za razliku od ostalih putopisaca koji su Dalmaciju promatrali s Lloydove palube, on ondje boravio više od godinu dana.¹²⁴ Bilješke o posjetu Opuzena objavio je u djelu iz 1848. godine. Wilkinson je s obzirom na ime *Forte Opus* očekivao vidjeti gradske zidine, ali se iznenadio vidjevši „otvoren prostor“.¹²⁵ Stoga je krivo zaključio da je *Forte Opus* dobio naziv prema mletačkoj utvrdi na brdu Gradina.¹²⁶ Međutim, kada kasnije u tekstu iznosi povijesni pregled mletačke vlasti, ispravno smješta utvrdi Forte Opus na „vrh otoka Opusa na Neretvi.“¹²⁷ Autor je istaknuo načelnika Vidovića i njegov doprinos mjestu i stanovništvu. Navodi da je on „izgradio ceste, isušio zemlju i posadio stabla.“¹²⁸ Potom je istaknuo i kvalitetu

¹¹⁷ Vidi u: Šešelj, *Hrvatski neretvanski zbornik* 4 (2012.), str. 125. Valja napomenuti i da u prijevodu carevog zapisa o posjetu Opuzena na početku stoji kako je car posjetio *Tvrđavu Opuzen*. Iako bi se iz toga moglo iščitati kako se radi o pristunom utvrđenju, smatram da je ipak riječ o prijevodu naziva grada, koji nosi ime Forte (Fort') Opus ili Forte (Fort') Opuzen sve do druge katastarske izmjere, od kada je ime Opuzen, o čemu će biti riječi u potpoglavlju 2.1. Urbana morfologija.

¹¹⁸ Vidi u: Lovorka Čoralić, Marino Manin, »Neretvanski kraj u putopisu Giacomina Concine«, u: *Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost* 9 (1998.), str. 104.

¹¹⁹ Vidi u: *Bartolomeo Biasoletto*, Istarska enciklopedija, <https://ie.lzmk.hr/Clanak/283> (pregledano 25. ožujka 2023.).

¹²⁰ Vidi u: Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla maestà del re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trst: H. F. Favager, 1841., str. 122, dostupno na: [Internet Archive, https://archive.org/details/bub_gb_x1pP1nRwUkkC/page/n125/mode/2up?q=fort+opus&view=theater](https://archive.org/details/bub_gb_x1pP1nRwUkkC/page/n125/mode/2up?q=fort+opus&view=theater) (pregledano 4. travnja 2023.).

¹²¹ Vidi u: Biasoletto, *Relazione del viaggio*, 1841., str. 123.

¹²² Vidi u: Isto, str. 129.

¹²³ Vidi u: Biasoletto, *Relazione del viaggio*, 1841., str. 124.

¹²⁴ Vidi u: Ivan Pederin (ur.), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos, 1989., str. 163.

¹²⁵ Vidi u: John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovia, and remarks on the Slavonic nations*, Volume 2, New York: Cambridge University Press, 2013. [prvo izdanje 1848.], str. 12.

¹²⁶ Wilkinson je uočio Brštanik, čiji su ostaci postojali. Vidi u: Isto, str. 13.

¹²⁷ Vidi u: Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, 2013. [1848.], str. 356.

¹²⁸ Vidi u: Isto, str. 15.

zemlje u dolini Neretve, koja daje raskošne plodove. Međutim, suosjeća sa stanovništvom koje u cijeloj dolini nema mlina, što ih prisiljava na dugotrajna i skupa rješenja, odnosno korištenje uistinu udaljenih mlinova. Naveo je da se u naselju Trnovo nalazi pravoslavna crkva, iako, osim jedne obitelji, nema stanovnika te vjere. Opisao je i tradicionalna plovila: trupe i lađe.¹²⁹

O austrijskom službeniku i putopiscu Franzu Petteru pisao je Ivan Pederin, koji se bavio njemačkim putopiscima u Dalmaciji. Pederin piše da je Petter dugo vremena boravio u Dalmaciji, ali time nije bio zadovoljan. Negodovao je zbog slabe povezanosti pokrajine s Europom i zbog nedostatka kulturnih sadržaja. Međutim, puno je putovao i autor ističe da je Petter rijedak i važan izvor o Dalmaciji ovog vremena, ali i da je zbog cenzure imao problema s objavljivanjem svojih tekstova. Također, djela Franza Pettera bila su tražena literatura među posjetiteljima Dalmacije. Pederin dodaje da su uz njih posjetitelji koristili i djelo *La Dalmazia descritta* autora Francesca Carrare, kojem je Petter bio profesor.¹³⁰

Franz Petter je u svom djelu izdanom 1857. godine naveo da je dolina Neretve putnicima nepoznata, a među dalmatinskim stanovništvom necijenjena. Namjera mu je, kako bi to promijenio, bila dati osvrt na taj prostor. Uistinu, za razliku od prije predstavljenih putopisaca, Petterov osvrt na dolinu Neretve je uvjerljivo najduži. Započinje geografskim i političkim smještajem te navodi da postoji solidan plovidbeni pristup. Istaknuo je bogatu raznolikost terena, visinsku igru močvara i brda, a također ističe plodnost tla i bioraznolikost. Naveo je problematiku stalnih poplava, zbog čega se od vremena mletačke vlasti planiralo isušivanje.¹³¹ Petter je naglasio potencijal ovog prostora, ali napomenuo da on, pretežno zbog lijenog naroda, nije bio iskorišten. Opisao je i izgled stanovnika i njihovu uobičajenu odjeću. Žali zbog teške životne situacije, što uz zdravstvene neprilike prouzrokovane močvarom, kuće su bile izgrađene od trske i izrazito siromašne te navodi da je zbog toga u Opuzenu postojao liječnik kojega su plaćale austrijske vlasti. Predložio je i držao da bi se zdravstvena situacija popravila sadnjom listopadnih stabala. Zanimljivo je da je Petter čitateljima predstavio i auditivnu sliku prostora, pišući o priličnom kreketanju žaba. Pisao je i o neretvanskim gusarima. Za Kulu Norinsku naveo je da se radi o „čvrsto izgrađenoj terasastoj obrambenoj kuli, izbušenoj rupama od metaka, koja brani prijelaz rijeka Norin i Neretve“ te da je za vrijeme

¹²⁹ Vidi u: Isto, str. 15–19.

¹³⁰ Vidi u: Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, 1989., str. 109–121.

¹³¹ Također navodi da su konkretnija planiranja bila tek od sredine 19. stoljeća, kada je taj zadatak preuzeo Domenico Mattheis. Nažalost, ubrzo je umro, a planovi i radovi nisu nastavljeni.

francuske vlasti bila okružena „zidom s kopnene strane.“¹³² Dodao je da na tom području ravnica ne poplavljuje, odnosno, da je građena na pogodnom terenu. Nadalje, ispravno je pozicionirao grad *Forte Opus* i spomenuo mletačko porijeklo. Ipak, kao i Wilkinson, krivo je zaključio da je ime grada bilo izvedeno prema ostacima obližnje srednjovjekovne utvrde (Brštanik). Naveo je i da se u utvrdi Gradina (Brštanik) nalazi „pod od mozaika koji kao da potječe iz srednjeg vijeka: sličan je onom u Saloni“.¹³³ S druge strane, u središtu Opuzena uočio je zemljane nasipe i stotinjak kuća, za koje ne skriva nesigurnost da ih uopće tako i nazove.¹³⁴

O britanskim putopiscima u Dalmaciji pisala je Sonja Wild Bičanić. Autorica je navela kako je Andrew Archibald Paton posjetio dolinu Neretve na povratku iz Dubrovnika u Split, što je objavio 1869. godine.¹³⁵ Paton navodi da su uvedene parobrodske linije doprinijele razvitku dalmatinske obale, ali nisu pogodovala i njenom zaleđu, koje je bilo zapostavljeno. Upravo je zato odlučio, iako su ga u Dubrovniku odgovali od te ideje, otputovati u dolinu Neretve koja je bila strana njemu suvremenim posjetiteljima. Po dolasku, Paton je bio oduševljen zatečenim prostorom. Brda koje okružuju dolinu dosjetljivo naziva stjenovitim amfiteatrom. Odsjeo je u Opuzenu te opisao susret s domaćinom i njegovo gostoprimstvo. Wild Bičanić ističe da Paton ne krije nezadovoljstvo zbog nedostatka isušivanja terena, koje bi omogućilo izuzetnu poljoprivredu. Međutim, autorica nadodaje da se do današnjeg vremena to promijenilo a potencijal je iskorišten u poljoprivrede i gospodarske svrhe.¹³⁶

Engleski arheolog Arthur Evans¹³⁷ svoj je posjet Opuzenu opisao u djelu *Through Bosnia and the Herzegovina on foot* iz 1876. godine. Istaknuo je kontrast raskošne doline Neretve i stjenovitih brda kojima je okružena. Pisao je o Neretvanskoj kneževini te kako su Forte Opus osnovali Mlečani na vrhu otoka. Njegov opis Opuzena najvećim dijelom čine dramatski opisi fantastičnih prirodnih pojava. Predstavio je fenomen koji nije osobno doživio: neshvatljivo hukanje i buku. Navodi da je o tome pisao i Francesco Lanza, koji nije ponudio obrazloženje. Također je naveo da se isto zbivalo i u drugim dalmatinskim mjestima. Evans je

¹³² Vidi u: Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, 1. dio, Gotta: Justus Perthes, 1857., str. 122.

¹³³ Vidi u: Petter, *Dalmatien in seinen*, 1857., str. 131.

¹³⁴ Vidi u: Isto, str. 118–133.

¹³⁵ Digitalizirana verzija dostupna je na: Andrew Archibald Paton, *Highlands and islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire v.2.*, London: Chapman and Hall, 1869., dostupno na: HathiTrust Digital Library <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hnuq5n&view=1up&seq=9> (pregledano 4. travnja 2023.).

¹³⁶ Vidi u: Sonja Wild Bičanić, *British travellers in Dalmatia 1757–1935: plus little bit more about Dalmatia today*, Zaprešić: Fraktura, 2006., str. 96–98.

¹³⁷ Vidi u: *Arthur John Evans*, Hrvatska Enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18688> (pregledano 4. travnja 2023.).

intrigantno i kreativno naveo da se radi o Minotauru. Dakako, pojava se objašnjavala radom plime. Autor je potom komentirao i česte potrese i oluje na ovom prostoru.¹³⁸ Jednoj je oluji i prisustvovao te također iznio dramatično svjedočanstvo.¹³⁹

Austrijski povjesničar Moritz Hoernes¹⁴⁰ je kritizirao da su brojni putopisci ignorirali dolinu Neretve. Objasnjava da je to posljedica plovidbenog puta: radi što kraće rute od Splita do Dubrovnika, prolazilo se sa zapadne strane Pelješca.¹⁴¹

O češkim putopiscima u Dalmaciji pisao je Jiří Hrabal.¹⁴² Opuzen je posjetio Josef Kalis i spomenuo ga u djelu *Cesta po Dalmaciji, Černé Hoře a Bosně*. Kalis navodi da je cijela Dalmacija jako siromašna. Od Stona do Metkovića vozio ga je prljavi brod. Kalis lijepim riječima opisuje ambijent doline Neretve također upućujući na bogatstva prirodnih raznolikosti, ali upozorava na nezdravost klime.¹⁴³

Poljski putopisac i isusovac Marcin Czermiński u svom je djelu *Z podróży po Bośni i Hercegowinie* dao osvrt na Opuzen. U tom kratkom odlomku, autor ne skriva razočaranje. Navodi da je klima nezdrava, što jako loše utječe na život tamošnjeg stanovništva te da „delta Neretve ne zadivljuje svojom ljepotom.“¹⁴⁴

¹³⁸ Vidi u: Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection*, London: Longmans, Green and co., 1876., str. 361–368., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/agv6012.0001.001.umich.edu/page/361/mode/1up?q=fort+opus&view=theater> (pregledano 4. travnja 2023.).

¹³⁹ Svjedočanstvo glasi: „At last, on steering between the two rocky hills, whose barren masses rise like twin pillars of Hercules on either side at the mouth of this arm of the Narenta, a tremendous scene burst upon us. Just opposite to where the river widened into the sea, rose a small desolate island, a fit abode for nothing unless it were departed spirits of the evil. The rays of a pale ominous sunset fell upon these cadaverous rocks and flooded them with spectral light. On either side of the island the sea shone with abnormal emerald lustre; but what made the brilliance of the foreground so unearthly, was the unutterable darkness of all behind. The rocky island rose like a phantom against a sky as black as night.“ Vidi u: Evans, *Through Bosnia*, 1876., str. 368., dostupno na: *Internet Archive*, <https://archive.org/details/agv6012.0001.001.umich.edu/page/361/mode/1up?q=fort+opus&view=theater> (pregledano 4. travnja 2023.).

¹⁴⁰ Vidi u: *Moritz Hoernes*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25874> (pregledano 5. travnja 2023.).

¹⁴¹ Vidi u: Moritz Hoernes, *Dinarsiche Wanderungen; Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Beč: C. Graeser, 1894., str. 18–30., dostupno na: *Internet Archive*, https://archive.org/details/bub_gb_vl9OAAAAAYAAJ/page/n29/mode/2up?q=fort+opus (pregledano 4. travnja 2023.).

¹⁴² Vidi u: Jiří Hrabal, »Češki putopisni tekstovi o Kraljevini Dalmaciji«, u: *Književna smotra* 204 (2022.), str. 53–64.

¹⁴³ Vidi u: Josef Kalis, *Cesta po Dalmaciji, Černé Hoře a Bosně*, V Rychnově n. K.: J. Kalis, 1895., str. 96., dostupno na: Národní digitální knihovna, <https://ndk.cz/view/uuid:348f5a50-b6ec-11dd-bd45-000d606f5dc6?page=uuid:f71e1c40-f766-11e7-a97b-005056827e51&fulltext=Forte%20opus>

¹⁴⁴ Vidi u: Marcin Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, Krakov: Redakcyi Missyj Katolickich, 1899., str. 309., dostupno na: *Internet Archive*, <https://archive.org/details/zpodrypobonihe00czergoog/page/n321/mode/2up?q=fort+opus> (pregledano 4. travnja 2023.).

Talijanski pisac Giuseppe Marcotti¹⁴⁵ kratko se osvrnuo na Opuzen u svom djelu *L'Adriatico Orientale* iz 1899. godine. Opisao je tok i ušće Neretve i naveo da je rijeka plovna, no spominje problem prisutnosti malarije. Kao vodič, Marcotti je plovidbom otkrivao prostor. Kako je *tura* bila započeta na ušću, zaključuje se prema redoslijedu iznijetih stavki. Navodi da je na desnoj strani utvrđeno brdo Gradina, potom lijevo Kula Norinska okružena zidinama koja je vlasništvo Nonkovića, venecijanskih soprintendenata. Za Opuzen je naveo da se u vrijeme njegova posjeta tamo nalazila bolnica te da je i prije bio utočište, iako su ga mletačke vlasti u više navrata pokušale srušiti.¹⁴⁶

Nekoliko od navedenih putopisaca je navelo da dolina Neretve i Opuzen nisu bili dijelom popularnih mjesta te su svi predstavljeni putopisci uglavnom ponudili kraće osvrtne o tom području. Međutim, valja naglasiti da je gotovo svaki od njih istaknuo raznolikost prirodnih bogatstava koji čine krajobraz Opuzena, koji se može uočiti i na priloženim slikama (sl. 3, 4, 5 i 8). Također, puno ih se osvrnulo na teške životne uvjete uzrokovane siromaštvom i zdravstvenim neprilikama.

1.3. Umjetnička topografija

Predstavljena geneza grada, koju čine osvrt na geografske, prometne i demografske značajke te povijesni kontekst, a koji će slijediti istraživanje preobrazbe prostora, zajedno čine podlogu za valorizaciju baštine, koja prethodi njezinoj zaštiti. Taj koncept kao uzor pisanju ovog diplomskog rada pronađen je u djelu *Ludbreg: Ludbreška Podravina*, koje je nastalo u sklopu projekta Instituta za povijest umjetnosti: *Umjetnička topografija Hrvatske*.¹⁴⁷ Ideja projekta bila je prikazati spomenike te njihovu povijest i značaj u kontekstu nekog mjesta. Istražuje se preobrazba mjesta od prijašnjeg do današnjeg stanja, a spomenici se shvaćaju kao akcenti toga mjesta. Ulogu akcenta ili naglaska dodijeljena im je stoga, što su prepoznati kao nositelji brojnih vrijednosti. Djelo *Ludbreg: Ludbreška Podravina* bilo je najpodobnije vodstvo za oblikovanje sadržaja kojim bi se predstavila umjetnička topografija Opuzena. Istraživanjem i predstavljanjem vrijednosti u Opuzenu i okolici, želi se potaknuti njihova zaštita.

¹⁴⁵ Vidi u: *Marcotti Giuseppe*, Dizionario biografico dei Friulani, <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/marcotti-giuseppe/> (pregledano 4. travnja 2023.).

¹⁴⁶ Vidi u: Giuseppe Marcotti, *L'Adriatico Orientale*, Firenca: B. Bemporad & Figlio, 1899., str. 259., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/MarcottiAdriaticoOrientale/page/n289/mode/2up?q=fort+opus> (pregledano 4. travnja 2023.).

¹⁴⁷ Vidi u: *Umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, <https://www.ipu.hr/section/hr/37/umjetnicka-topografija-hrvatske> (pregledano 4. travnja 2023.).

2. Preobrazba Opuzena

2.1. Urbana morfologija

Preobrazba Opuzena započinje se promatrati dakako, od vremena njegova nastanka. Iako postoje nalazišta iz antičkih vremena, potrebno je provesti daljnja istraživanja kako bi se moglo govoriti o Opuzenu iz tog vremena. Svi do danas pronađeni antički ostaci pripisani su brodovlju čiji je cilj bio Naron, ali se zbog brodoloma njihova oprema očuvala i pronađena je u području Opuzena.¹⁴⁸ Najranija zabilježena aktivnost na teritoriju Opuzena je trgovište nepoznatog naziva iz 1186. godine. Činila su ga carinarnica, skladišta soli i drvene kuće.¹⁴⁹ Nije pronađen nijedan slikovni prikaz.

Od 1333. godine, kada je trgovište postalo dubrovačka kolonija, može se pratiti pod imenom Posrednica. Vrela o Posrednici su arhivski zapisi, a također izostaje slikovni prikaz. Radilo se o djelatnom trgovištu koje je najviše komuniciralo s obližnjim trgovištem, Drijevimama. U Posrednici su boravili dubrovački trgovci. Sve pokušaje gradnje utvrde i drvenih kuća Dubrovačka Republika je ili spriječila ili uklonila zbog straha od blizine Osmanlija. Na koncu su iz istog su razloga ovu koloniju predali ugarsko-hrvatskom kralju, čija je posada 1463. godine izgradila utvrdu Koš.¹⁵⁰

Svjedočanstva opisuju kako se Koš nalazio na otočiću *Posredniza magna*, čije su zidine bile uz samu rijeku, a obilovao je drvnim izvorima.¹⁵¹ Postoji pretpostavka kako se materijal za gradnju utvrde Koš uzimao s ruševnog Brštanika.¹⁵² Brojnost ugarske posade u Košu povećala se 1471. godine, a 1480-tih dolazi i napuljska vojska. Kao posljednje hrvatsko-ugarsko uporište, Osmanlije su osvojile Koš 1490. godine. Međutim, iznesena su mišljenja kako se osmanlijsko osvajanje dogodilo i koju godinu kasnije. U svakom slučaju, osvajanjem Koša, Osmanlije su zavladao područjem cijelog toka Neretve. Turska se vladavina na ovim

¹⁴⁸ Vidi u: Manenica, »Antički fluvijalni«, 2012., str. 282.

¹⁴⁹ „... spominje se 1186. u povelji kojom su Dubrovčani sklopili mir sa velikim županom Raške Stefanom Nemanjom.“ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 17.

¹⁵⁰ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 26.

¹⁵¹ Vidi u: Isto, 26–27.

¹⁵² Vidi u: Marinko Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja«, u: *Ivan Slamnig, hrvatski književnik, Zbornik radova dvanaestog Neretvanskog književnog susreta* (Dubrovačko-neretvanska županija, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, 29. 9.–1. 10. 2016.), (ur.) Stjepan Šešelj, Zagreb, Metković, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Hrvatska kulturna zaklada, Hrvatsko slovo, 2016., str. 191.

prostorima održala gotovo dva stoljeća.¹⁵³ Politikom pustošenja, ova je vlast ostavila trag na okolinu i izgled mjesta.¹⁵⁴

Kako je spomenuto u potpoglavlju 1.2., u vrijeme ratovanja s Turcima, Mlečani su u Opuzenu izgradili utvrdu Forte Opus. Godine 1684. radilo se na nacrtima, a troškovnik gradnje je izdan na samom početku 1685. godine.¹⁵⁵ Postoje navodi kako je izgrađena na ostacima utvrde Koš,¹⁵⁶ ali i pretpostavke da je izgrađena pored Koša, koji je naknadno uključen u novi fortifikacijski sklop.¹⁵⁷ Poznato je kako su projektanti utvrde Forte Opus bili inženjeri B. Camucio, G. Solari i O. Odoradi.¹⁵⁸

Utvrda Forte Opus danas nije sačuvana i njezin se izgled rekonstruira prema arhivskim nacrtima.¹⁵⁹ Oni nastaju kao dio generalne mletačke prakse koja podrazumijeva izvještavanje o stanju utvrda zbog ratova u tijeku.¹⁶⁰ Uz mletačku kartografsku tradiciju, to je rezultiralo vodećim tj. najbrojnijim prikazima utvrda na području današnje Hrvatske iz 17. stoljeća.¹⁶¹ U nastavku će se predstaviti nekoliko nacrti utvrde Forte Opus: dva čiji je autor Vincenzo Maria Coronelli (sl. 11 i 12) te projekti obnove utvrde iz 1727. godine (sl. 13). Na temelju ovih nacrti, moći će se raspraviti položaj utvrde i ulaz u nju, tipovi zaštite koje je pružala te će na koncu poslužiti kao osnova za otkrivanje preobrazbe dijelova fortifikacije u sadašnju gradsku topografiju, odnosno za otkrivanje porijekla ulica i trgova.

Vincenzo Maria Coronelli bio je „službeni kartograf Venecijanske Republike“ te je doprinio prikazivanju jadranskog područja.¹⁶² Autor Ante Blaće je usporedio rad Coronellija s njegovim suvremenikom, Giacomom Cantellijem da Vignolom, s razlikom da je Vignola bio fokusiran na utvrde današnje kontinentalne Hrvatske, a Coronelli obalne.¹⁶³ Podatke o teritoriju koje je prikazivao Coronelli je također prikupljao od vojnika koji su boravili na određenim

¹⁵³ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 151.

¹⁵⁴ Prema riječima Francesce Lanze iz 1842. godine: „Za tursko vrijeme ovaj kraj ostade pust: šume su bile sasječene, zaštitni nasipi od vode bijahu uništeni, te je cijelo polje postalo izloženo poplavama. Tako ovo lijepo polje, koje je negda moglo primiti čitave vojske, prehranjivati ogromno pučanstvo i na komu su se još uvijek vidjeli tragovi stare rimske kulture, pade pod vodu i pretvori se u smrdljive močvare.“ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 11.

¹⁵⁵ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 174.

¹⁵⁶ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 18–19.

¹⁵⁷ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49.

¹⁵⁸ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 174.

¹⁵⁹ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 11.

¹⁶⁰ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 29.

¹⁶¹ Vidi u: Ante Blaće, »Eastern Adriatic forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta... «, u: *Annales, Series Historia et Sociologia* 24 (2014.), str. 240.

¹⁶² Vidi u: Blaće, »Eastern Adriatic forts«, 2014., str. 240.

¹⁶³ Blaće također navodi da je mjesto djelovanja autore odredilo u tim smjerovima, s obzirom na dostupne izvore: Vignoli su bili dostupni rimski arhivi, a Coronelliju tradicionalna venecijanska kartografija. Vidi u: Isto, str. 244.

lokalitetima. Nadalje, Blaće ističe da su Coronellijevi prikazi označili „preokret“ u kartografiji unatoč izostanku određenih znanstvenih perspektiva te kako su do vremena geodetske izmjere austrijske vlasti tj. 19. stoljeća, bili najkvalitetniji.¹⁶⁴ Bio je izuzetno aktivan autor širokog opusa, čiji su dio i prikazi političkih i teritorijalnih promjena graničnog područja republike i Osmanskog carstva krajem 17. stoljeća. Može ih se pronaći u *Atlasu Venecijanske Republike* koji je objavljen u tri sveska.¹⁶⁵ U drugom i trećem svesku nalaze se prikazi utvrde Forte Opus. Sve grafičke prikaze u ovim djelima Coronelli je izradio tehnikom bakroreza.¹⁶⁶

Drugi svezak venecijanskog atlasa nosi naziv *L'Isolario, Tomo Secondo dell' Atlante Veneto* 1696. godine.¹⁶⁷ U njemu su predstavljeni slikovni prikazi uz kontekstualne opise otoka (tal. *Isole, Scogli e Sirti*), a čine ga dva dijela: mediteranski te oceanski otoci. U prvom dijelu nakon opisa talijanskih otoka slijede opisi dalmatinskih. U ovom se kontekstu nalazi prvi spomen Opuzena (tal. *F. Opus*) na karti južne Dalmacije (sl. 10).¹⁶⁸ Prema tekstu u kartuši¹⁶⁹ saznaje se da je njezin autor kozmograf V. M. Coronelli te da je posvećena mletačkom generalu u Dalmaciji, Pietru Valieru. Kartu, uz toponime, čine oznake i kratki opisi. Na detalju karte, u donjem lijevom kutu uočava se kako je simbolom označena utvrda *F. Opus* na otoku *Isola Opus*, kojima se na desno nalazi kratki tekst¹⁷⁰ prema kojem je Forte Opus osnovao Pietro Valier 1685. godine (sl. 10). Tada je Valier zauzeo i Kulu Norinsku.¹⁷¹ Također se u tekstu koji prati rijeku Neretvu nalazi podatak da je ona plovna do Mostara malim barkama. Kartušu Coronelli oblikuje kao jedro koje su razvukli anđeli.

¹⁶⁴ Vidi u: Blaće, »Eastern Adriatic forts«, 2014., str. 249.

¹⁶⁵ Valja napomenuti, da iako treći dio nosi drugačiji naziv od prva dva, smatra se cjelinom. Vidi u: Isto, str. 240.

¹⁶⁶ Vidi u: Blaće, »Eastern Adriatic forts«, 2014., str. 241–249.

¹⁶⁷ Cijeli svezak je digitaliziran i dostupan na: PHAIDRA, a service by Sistema Bibliotecario di Ateneo, Università degli Studi di Padova, <https://fc.cab.unipd.it/fedora/objects/o:352212/methods/bdef:Book/view?language=en#page/196/mode/2up> (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

¹⁶⁸ Vidi u: Isto, str. 152–153.; Karta je također dostupna i u Državnom arhivu u Zadru.

¹⁶⁹ Tekst u cjelosti glasi: „Ristretto della / DALMAZIA / Diuisa ne suoi Contadi / gia presentata / ALLA SERENISSIMA REPUBBLICA / DI VENEZIA, et c. / Dal P. Maestro Coronelli M. C. Cosmografo Publico, e / suddito suo fedelissimo / Consacrata / All' Eccellenza dell' SIGNOR PIETRO VALIER Savio Grande / che fu Generale Straordinario della Stessa, et c. / con Pre... dell'Ecc. Senato ... anni XXV. / in Venezia“.

¹⁷⁰ Tekst na karti glasi: „F. Opus fabric: / dal Gen. Valier / nel 1685. iznad kojeg se nalazi tekst Norin preso / dal Gen. Valier / nel 1685“.

¹⁷¹ Tekst na karti glasi: „Norin preso / dal Gen. Valier / nel 1685“.

Slika 10 Vincenzo Maria Coronelli, detalj karte južne Dalmacije, u: *Isolario dell'Atlante Veneto, tomo II, 1696., str. 152.–153., bakrorez, crno-bijeli tisak*

Coronelli se posvetio Forte Opusu u nastavku drugog sveska, gdje se uz kartu doline Neretve nalazi i tlocrt utvrde (sl. 11). U donjem lijevom kutu karte je tekst¹⁷² s geografsko-političkim informacijama o toku rijeke uz naveden datum 20. lipnja 1699. godine. Na karti se uočava strateški položaj utvrde Forte Opus u odnosu na Kulu Norinsku, prvotno tursko uporište. Također se nalazi informacija da je utvrda Brštanik tada ruševna. Na samoj je karti utvrda Forte Opus prikazana shematski, dok je njezin uvećani prikaz tj. tlocrt, dan u gornjem desnom kutu karte. Prema tlocrtu se uočava da je utvrda trokutne forme te sastavljena od dva dijela. Iznad tlocrta je upisana napomena¹⁷³ da je utvrdu realizirao general Pietro Valier.

¹⁷² Tekst na karti glasi: „Corso del Fiume / NARENTA / Dalla Città di / CICLUT / fino al Mare / Acquistata / Con altri Luoghi / Dall' Armi Venete / comandate / Dall' Illustrissimo et Eccellentissimo / S. Cavalier / DANIELE IV. DELFINO / Generale in Dalmatia / li 20 Giugno 1699. / Dese: / Dal P. Cosmografo Coronelli“.

¹⁷³ Tekst na karti glasi: (FORTE OPUS / Fabricata / Dall' Ecc: Sig: Pietro Valier; già Gen: in Dalmatia)“.

Slika 11 Vincenzo Maria Coronelli, Karta toka rijeke Neretve od Čitluka do ušća, s tlocrtom Forte Opusa, u: *Isolario dell'Atlante Veneto, tomo II, 1696.*, str. 157., bakrorez, crno-bijeli tisak

Drugi Coronellijev nacrt utvrde Forte Opus nalazi se u trećem svesku, *Isolario dell'Atlante Veneto: Mari, golfi, isole, spiagge, porti, città...*, koji je fokusiran na teritorij obale istočnog Jadrana. Predstavljene prikaze prema autoru Anti Blačiću u ovom djelu mogu podijeliti na „teritorije, zaljeve, otoke, naselja, utvrđena naselja i utvrde“, a s obzirom na njihov tip, autor razlikuje karte, panorame i tlocrte.¹⁷⁴ Sukladno tome, Opuzen tj. Forte Opus nalazi se u kategoriji utvrda, a tip prikaza je tlocrt.¹⁷⁵ Tlocrt čini samo obrisna linija bez dodatnih prikaza (sl. 12). To ne čudi, ako se u obzir uzme činjenica da je Coronelli bilježio isključivo arhitekturu vojne važnosti i u tada glavnom gradu mletačke Dalmacije, Zadru.¹⁷⁶ Konkretnije o tlocrtu Forte Opusa, Blačić jedino navodi informaciju da je postojao samo južni ulaz u utvrdu.¹⁷⁷ Ovaj je tlocrt pozicioniran u prostoru (sl. 12). U sredini utvrde postavljen je kompas kojim je označen

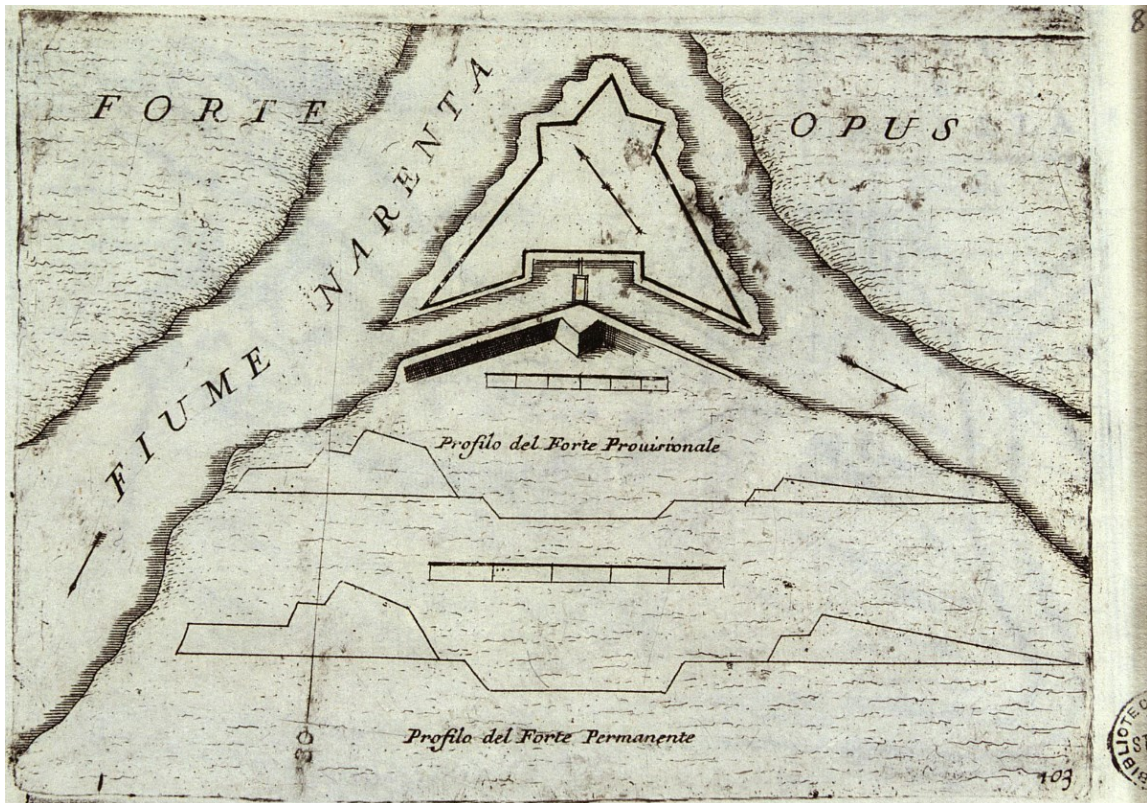
¹⁷⁴ Vidi u: Blačić, »Eastern Adriatic forts«, 2014., str. 242.

¹⁷⁵ Vidi u: Isto, str. 243.

¹⁷⁶ Vidi u: Isto, str. 245.

¹⁷⁷ Vidi u: Isto, str. 248.

sjever, a ispod nje prikazana su njezina dva profila: privremene utvrde (tal. *Profilo del Forte Provisionale*) i trajne utvrde (tal. *Profilo del Forte Permanente*). Sličan nacrt iz mletačkog arhiva donosi Andrej Žmegač. Radi se o gotovo istom tlocrtu uz simbolične razlike (primjerice, drugačije sjenčanje), ali je na ovome tekstem navedena vrijedna informacija, da je prikazana utvrda iz vremena mandata Pietra Valiera.¹⁷⁸

Slika 12 Vincenzo Maria Coronelli, Forte Opus, u: *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, città...*, *Isolario dell'Atlante Veneto*, tomo III, tav. 110, kraj 17. st., bakrorez, crno-bijeli tisak

Osvrte o utvrdi Forte Opus iznijeli su autori Andrej Žmegač i Nikola Popić. Zbog forme trokuta uspoređivana je s drugim dvjema mletačkim utvrdama, Sv. Nikolom kraj Šibenika¹⁷⁹ i San Felice kraj Chioggie.¹⁸⁰ Naglašava se, međutim, da ta forma odudara od klasične mletačke bastionske arhitekture.

U izgradnji fortifikacijske arhitekture općenito Mlečani su u 16. stoljeću ostvarili inventivno rješenje – bastione.¹⁸¹ Potreba za inovacijama odgovor je na novi način ratovanja te se bastioni opisuju kao „primjeri talijanske renesansne vojne arhitekture“.¹⁸² Njima se bavio

¹⁷⁸ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.

¹⁷⁹ Vidi u: Isto.; Također: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49–50.;

¹⁸⁰ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.

¹⁸¹ Vidi u: Isto, str. 11.; Prvo je ostvarenje Bastionski pojas u Nikoziji na Cipru. Vidi u: Isto, str. 40.

¹⁸² Vidi u: Blaće, »Eastern Adriatic forts«, 2014., str. 245.

Andrej Žmegač. Glavna karakteristika bastiona je peterokutna forma. Obrambena se funkcija pospješuje bastionskim sklopom, što znači da jednu utvrdu čini više bastiona koji olakšavaju nadzor ispred utvrde. Autor navodi još nekoliko obilježja bastiona. Visina bastiona jednaka je zidu (tzv. kurtini) kojim je povezan sa susjednim bastionom. Vanjska strana zida uglavnom je podijeljena vijencem kojim se prekida kosina zida od podnožja. Također, sklop su mogli činiti i zemljani nasipi.¹⁸³

Međutim, kako bi utvrdu prilagodili terenu, Mlečani su ponekad posezali za drugačijim rješenjem bastiona,¹⁸⁴ što je prema spomenutim autorima bio slučaj s utvrdom Forte Opus.¹⁸⁵ Stoga, kada opisuju njezine elemente, autori umjesto bastiona koriste termin polubastiona.¹⁸⁶ Andrej Žmegač navodi kako polubastioni utvrda Sv. Nikole i Forte Opusa tvore takozvanu „tenalju (tal. *tenaglia*, kliješta) ili rog (tal. *opera a corno*)“ te kako je ovaj fortifikacijski element dobiven povezivanjem dvaju polubastiona s kurtinom.¹⁸⁷ Sv. Nikola možda je i najraniji primjer utvrde s tenaljom. Autor navodi da je tenalja mogla biti i samostalan element.¹⁸⁸ Također, tenalja se postavljala „na strani najveće opasnosti, tj. kopnenoga prilaza“.¹⁸⁹ Moguće je da se upravo zato uz vanjski brid tenalje nalazio jarak. Nikola Popić ističe da nije poznato je li jarak prirodan ili prokopan.¹⁹⁰ Na tlocrtu utvrde (sl. 12) uočava se da je upravo jarkom odijeljen drugi element tvrđave, čime se također vjerojatno htjelo dodatno osigurati najranjiviju točku utvrde. Taj je element mostom povezan s glavnim dijelom utvrde, konkretno tenaljom, na sredini koje je bio ulaz u Forte Opus.¹⁹¹

Što se tiče druge dvije strane utvrde Forte Opus, one su također bile okružene vodom. Jedna je pratila tok Velike, a druga tok Male Neretve. Svaka je bila duga otprilike 190 metara. Vrh tvrđave nalazio se u točki grananja Neretve na dvije rijeke. Na svakoj se strani uz taj vrh nalazio po jedan istak.¹⁹² Dva su istaka zajedno sa samim vrhom tvorila izgled kruništa ili zvjezdane forme. Popić ih opisuje kao „tri roga“.¹⁹³ Sve navedeno može se pratiti na priloženom tlocrtu (sl. 12).

¹⁸³ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 14–15.

¹⁸⁴ Vidi u: Isto, str. 51.

¹⁸⁵ Vidi u: Isto, str. 117.; Također u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 50.

¹⁸⁶ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 53.; Također u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49–50.

¹⁸⁷ O Sv. Nikoli vidi u: Isto, str. 53.; O Forte Opusu vidi u: Isto, str. 117.

¹⁸⁸ Kao što je slučaj u Zadru, vidi u: Isto, str. 59.

¹⁸⁹ Vidi u: Isto, str. 117.

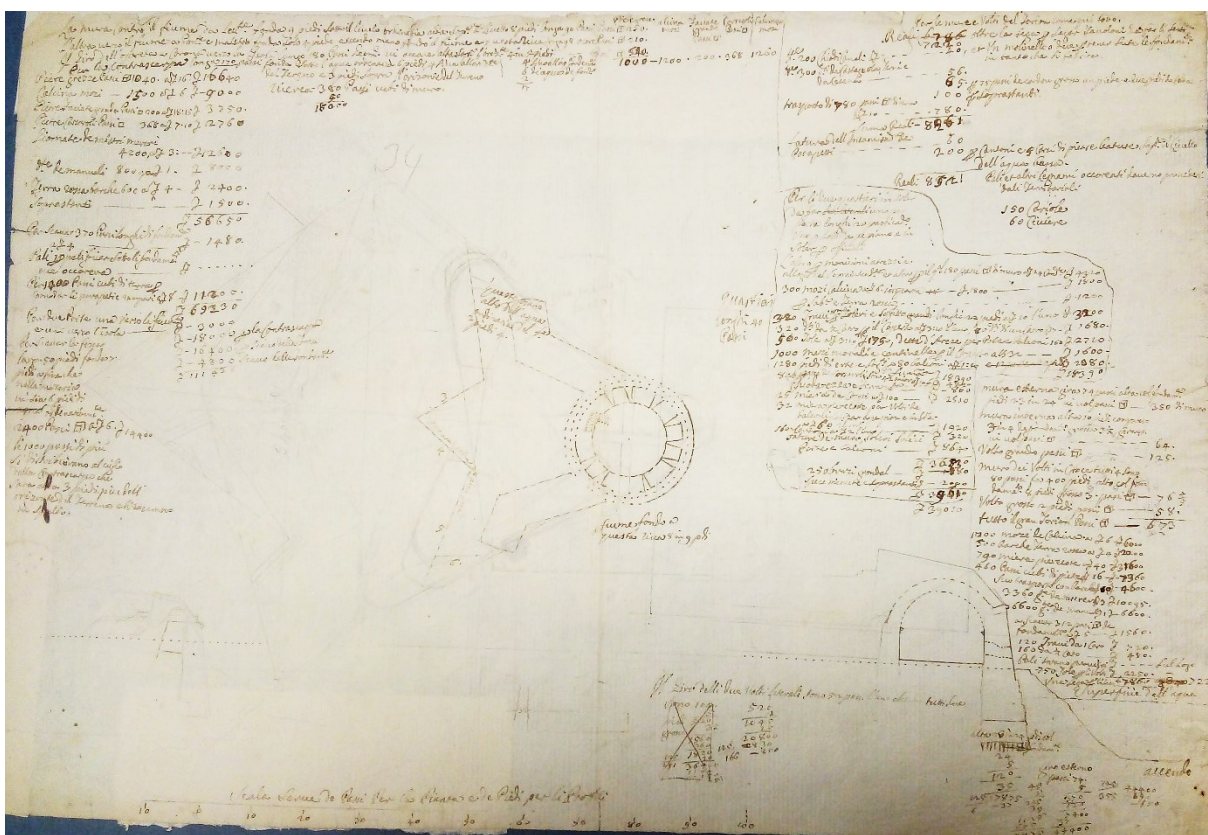
¹⁹⁰ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49.

¹⁹¹ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.

¹⁹² Vidi u: Isto.

¹⁹³ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49.

Utvrdna Forte Opus bila je jednostavna i privremena te se o njezinoj sudbini dugo i često raspravljalo.¹⁹⁴ Prvotno je bila građena od pletera i zemljanog bedema.¹⁹⁵ Rasprave su vodili providuri prisutni u Forte Opusu i glavni organi mletačke vlasti. Iščitao ih je Trpimir Macan iz korespondencije pohranjene u Mletačkom arhivu. Možda najključnija diskusija dogodila se 1685. godine, kada je zbog financijskih razloga bila upitna sudbina Forte Opusa i Kule Norinske. Utvrde je tada pred senatom obranio providur Pietro Valier, tako što je ukazao na njihov politički i vojni značaj za Mletačku Republiku.¹⁹⁶ Forte Opus je potom služio Mlečanima u tekućem, šestom mletačko-turskom ratu te idućem sedmom, koji se vodio u drugom desetljeću 18. stoljeća, kada se bilježe intervencije na utvrdi.¹⁹⁷

Slika 13 Camozzini i Barbieri, *Distretto Fort'Opus*, Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar, Mape „Grimani“, HR-DAZD-6-132, 1727.

Godine 1713. ukazuje se na potrebu za obnovom te se isto potvrđuje i dvije godine kasnije, a 1716. godine je uslijedila obnova zemljanih bedema.¹⁹⁸ Iste je godine Opuzen postao

¹⁹⁴ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.
¹⁹⁵ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 18–19.
¹⁹⁶ Vidi u: Macan, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, 1990. [1971.], str. 46.
¹⁹⁷ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.
¹⁹⁸ Vidi u: Isto, str. 174.

upravno središte.¹⁹⁹ Iz 1727. godine postoji zapis da su u utvrdi jedino dvije zidane građevine, kapela i barutana. Te je godine inženjer Camozzini predao izvješće s potencijalnim uređenjima (sl. 13).²⁰⁰ Naručitelj je providur Nicola Erizzo, a mjernik je bio Alessandro Barbieri. Nikola Popić opisuje taj nacrt te ukazuje na promjenu vrha tvrđave zvjezdaste forme u okruglu, odnosno rondel. Ukazuje i na nacrtu dane presjeke, kojima se predviđaju planovi o svođenju unutarnjih prostora.²⁰¹ Također se u projektu rondela uočava stubište. Na sredini nacrtu (sl. 13) uočavaju se obrisne linije utvrde, s tim da je jasnije ucrtan dio koji se planirao obnavljati, dok je ostatak tek ucrtan blagim i tankim linijama. U donjem desnom kutu nalazi se spomenuti presjek koji prikazuje planirane promjene svođenja u utvrdi uz prikaz odnosa s terenom. Na dnu nacrtu nalazi se mjerilo. Nacrte okružuje tekst, što ne čudi jer se radi o izvješću. U njemu su dane izmjere utvrde koje se u nastavku isprepliću s troškovnikom. Taj se nacrt nalazi u Državnom arhivu u Zadru, zajedno s još dva lista izvješća.²⁰² Nikola Popić drži da su projekti obnove izvedeni, a uporište pronalazi na karti iz 1795. godine.²⁰³ Ta je pretpostavka moguća s obzirom na to da uistinu ucrtana utvrda Forte Opus na toj karti za razliku od dosadašnjih prikaza sa trodijelnim vrhom, ovdje ima ucrtan zaobljen vrh. Međutim, s obzirom na pitanje građevnog materijala, nadalje svjedočanstava iz tog vremena²⁰⁴ te nacrt iz 1765. godine (sl. 14), ova je pretpostavka ipak upitna.

Odabir karata koje u svom djelu donosi Milan Glibota sadrži brojne karte u kojima je ucrtana utvrda Forte Opus.²⁰⁵ Na nekima je utvrda samo naznačena, neke su već prethodno spomenute u ovom radu. U kontekstu urbane preobrazbe zanimljiva je karta utvrde iz 1765. godine (sl. 14) pošto su na njoj na istom terenu prikazane i utvrda i kuće. Radi se o mletačkom katastru.²⁰⁶

¹⁹⁹ Vidi u: *Opuzen*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359> (pregledano 1. veljače 2023.).

²⁰⁰ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 174.

²⁰¹ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 50–51.

²⁰² Nakon projekta obnove, slijedi list gdje su zapisani podaci o obiteljima i zemljištu uz kartu doline Neretve koja obuhvaća Forte Opus, Kulu Norinsku i Gradinu. Prema tim podacima se zaključuje kako se radi o mletačkom katastru. Naveden je datum 15. srpnja 1727. godine. Na posljednjem, trećem listu, linije su jako svijetle te je teško pratiti nacrt, ali uočava se kako je prikazana karta sa šturim podacima. Ucertane su utvrda Kula Norinska i Forte Opus. Vidi u: Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar, Mape „Grimani“, 1727., HR-DAZD-6-132.

²⁰³ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 49.

²⁰⁴ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 208.

²⁰⁵ Vidi u: Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 2006., str. 43–81.

²⁰⁶ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 51.

Slika 14 Alessandro Barbieri, *Forte Opus*, 1765.

Autor Alessandro Barbieri na nacrtu (sl. 14) navodi da je osobno boravio u Forte Opusu. Barbieri je bio mjernik nacrtanastalog 1727. godine (sl. 13). Prikaz predstavlja prijelaznu fazu u urbanoj preobrazbi, s obzirom na to da prikazuje utvrdu koju kuće presijecaju. Nikola Popić smatra da se radi o nepostojećoj fazi. Objasnjava da je situacija nastala jer je Barbieri pratio starije nacрте koji prikazuju utvrdu, na koje je ucrtao tadašnje stanje s građevinama.²⁰⁷ Ova karta među prvima donosi naziv i raspored novonaseljenih dijelova koji nastaju u Opuzenu: Smokovo (*Smocovo*) i Trnovo (*Tenovo*). Kako je spomenuto u potpoglavlju 1.2., mletačke su vlasti ovaj prostor naselile stanovništvom iz obližnjih krajeva. To je važan podatak pošto od ovog trenutka Opuzen postaje i naseljem, dok se prethodno bilježe boravci trgovaca i vojnika, odnosno trgovačka i vojna funkcija mjesta.²⁰⁸ Na nacrtu (sl. 14) se može vidjeti da se Smokovo oslanja na Forte Opus i prati tok Velike Neretve, dok Trnovo prati tok Male Neretve, ali je od Forte Opusa odijeljen livadom i vrtom čiji su vlasnici obitelj Nonković (tal. *Prato Noncovich* i *Orto Noncovich*). Naznaka objekata uočava se u Forte Opusu, Smokovu i Trnovu. Između

²⁰⁷ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 51.

²⁰⁸ Prema Nikoli Popiću: »Razlog nastanka Opuzena je vojni, utvrda uz koju su se razvila maselja Smokovo i Trnovo od stanovnika preseljenih nakon razaranja Gabele.« Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 47.; Međutim, valja naglasiti kako je već spomenuto na početku drugog poglavlja – prva zabilježena aktivnost na ovim prostorima bilo je trgovište.

dva nova naselja naznačeno je polje pšenice i vinograd (tal. *semenato con formento i vignato*) i zemljište za ispašu stoke (tal. *terreno che serve per pascolo de manzi, con brule, e absincio, ossia tamarisco*). Nikola Popić naglašava da se „ruralni prostor organizirao naknadno oko primarno nastalog grada“.²⁰⁹ Autor također objašnjava razvitak Smokova i Trnova uz rijeku kao razumljivu posljedicu života stanovnika ovisnima o rijeci uz sigurnosne razloge, jer je tu tlo bilo povišenije.²¹⁰ Kako se tlo povisilo u odnosu na antička vremena navodi i Alberto Fortis, koji ovu pojavu objašnjava nanosima rijeke.²¹¹ O povišenju tla piše i talijanski putopisac Giacomo Concina početkom 19. stoljeća.²¹² Teritorij doline Neretve, njezina ušća i Opuzena je zbog djelovanja rijeke nestalan i promjenjiv, a upravo se usporedbom povijesnih i suvremenih karata mogu pratiti promjene.²¹³

Međutim, ostaje otvoreno pitanje je li utvrda ikad bila zidana. Alberto Fortis u svom putopisu iz 1774. godine navodi da je u Opuzenu vidio „zemljane nasipe“, a ne „zidine“.²¹⁴ Isto navode i neki od putopisaca spomenuti u potpoglavlju 1.3., koji su Opuzen posjetili u 19. stoljeću.²¹⁵ Nikola Popić drži da Fortis nije zamijetio dijelove utvrde te na temelju zapisa cara Franje I. zaključuje da zidana utvrda tada još uvijek postoji, a druge putopisce ne spominje.²¹⁶ Moguće je da je car vidio ojačanja napravljena pod drugom vlasti. Naime, početkom 19. stoljeća Forte Opus je ojačan i u doba francuske vladavine, međutim, već na katastarskim kartama iz 1836. godine nema više tragova utvrde.²¹⁷ Popić izostanak objašnjava pretpostavkom, kako bi to mogao biti rezultat izgradnje privatnih kuća za koje se koristio materijal s utvrde, što je bila nerijetka praksa u vrijeme austrijske vlasti.²¹⁸ Istina je, da su se prema odluci pretura Anđela Vidovića, kojega je spomenuo i John Gardner Wilkinson (potpoglavlje 1.2.1.), kuće od 1833. godine smjele graditi isključivo od kamena.²¹⁹ U recentnije vrijeme su objavljeni i rekonstrukcijski prikazi utvrde, na kojima je isto prikazano zidano zdanje.²²⁰ Međutim, s obzirom na to da nije poznat nijedan ulomak fortifikacije niti jedna

²⁰⁹ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 48.

²¹⁰ Vidi u: Isto, str. 53.

²¹¹ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 241.

²¹² Vidi u: Čoralić, Manin, »Neretvanski kraj«, 1998., str. 105–109.

²¹³ Vidi u: Manenica, »Antički fluvijalni«, 2012., str. 280–282.

²¹⁴ Vidi u: Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984. [1774.], str. 208.

²¹⁵ Vidi u: Biasoletto, *Relazione del viaggio*, 1841., str. 124; Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, 2013. [1848.], str. 12; Petter, *Dalmatien in seinen*, 1857., str. 131.

²¹⁶ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 51.

²¹⁷ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 174.

²¹⁸ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 55.

²¹⁹ Ranije su bile od slame, što je izazivalo požare. Vidi u: Šešelj, »O kulturi na opuzenskim vodama«, 2016., str. 100.

²²⁰ Vidi u: *Ovako je izgledala opuzenska delta Neretve 1684. godine*, Metković News, <https://metkovic-news.com/news/ovako-je-izgledala-opuzenska-delta-neretve-1684-godine/> (pregledano 5. travnja 2023.).

legenda o ostacima, mala je vjerojatnost za tu pretpostavku. U svakom slučaju, po završetku ratova utvrda je prestala djelovati, a uslijedio je razvitak naselja Opuzena.²²¹

Slika 15 Nikola Popić, Rekonstrukcija utvrde Forte Opus: preklapanje tlocrta nekadašnje tvrđave i današnje stanje, reprodukcija u knjizi, 2016.

Tu je promjenu, prema Nikoli Popiću, započeo mletački vojni inženjer, a nastavilo austrijsko Uresno povjerenstvo. Popić je preobrazbu zanimljivo predočio preklapajući povijesno stanje sa sadašnjim (sl. 15). Obrisnim linijama crvene boje prikazan je tlocrt nekadašnje utvrde preko fotografije iz zraka današnjeg Opuzena. Prema njoj se može pratiti da su gabariti utvrde utjecali na raspored i položaj kasnijih zdanja. Međutim, autor naglašava da se konkretnu raspravu o najranijem izgledu mjesta može voditi tek od karata nastalih austrijskim katastrom iz 1837. godine.²²² To ne čudi jer se radi o „prvoj sistemskoj geodetskoj izmjeri“ cijele Dalmacije, koja je odrađena u razdoblju od 1818. do 1839. godine.²²³ Prema ovom katastru nastaje „Planimetrijski prikaz doline rijeke Neretve“²²⁴ iz Državnog arhiva u Zadru, koja je dijelom *Plana za gradnju i melioraciju rijeke Neretve iz 19. stoljeća* (oznaka 1.7.13.2.),²²⁵ na koji se osvrće autor Nikola Popić. To se uočava usporedbom Planimetrijskog prikaza i karata katastra, koje su dostupne na internetu a koje se razmatraju u ovom diplomskom radu.²²⁶ Austrijski katastar dakle prikazuje puno šire područje nego prethodni, mletački katastar

²²¹ Vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 117.

²²² Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 54.

²²³ Vidi u: Drago Butorac, »Osvrt na zemljišni katastar u Dalmaciji«, u: *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*, Split: Slobodna Dalmacija, 1992., str. 19. Na ovu monografiju me je uputila baka Ljubica Habuš.

²²⁴ Vidi u: Tamara Šarić-Šušak, *Kartografska zbirka Državnog arhiva u Zadru*, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2022., str. 140–141.

²²⁵ Vidi u: Isto, str. 139.

²²⁶ Vidi u: *Opuzen (Fort Opus), Katastarske karte 19. stoljeća, Habsburško carstvo, Habsburg Empire - Cadastral maps* (XIX. century), Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?bbox=1953340.0090215965%2C5313982.821311547%2C195696.8.3792080083%2C5315275.084820994&map-list=1&layers=3%2C4> (pregledano 6. travnja 2023.).

iz 1765. godine, čiji je autor A. Barbieri (sl. 14). Stoga se na austrijskom katastru uočava podjela katastarskih čestica u predjelima sjeverno od Forte Opusa (*Fort Opus*): Burčina (*Burcine*) i Jasenska (*Jafsenska*); te južno Podvornica (*Podvornizze*), Glog (*Glog*), Luke (*Luche*), također današnje Prantrnovo koje nastaje kao proširenje Trnova (*Ternovo*) na drugu stranu Male Neretve i nadalje naselje Podgradina (*Pod Gradina*) pod utvrdom Brštanik (*Gradina*).²²⁷ Povećanje mjesta i broja kuća se bilježi jer se povećao broj stanovništva.²²⁸ Radilo se uglavnom o izuzetno siromašnim kućama, međutim, po tome Opuzen nije odudarao od ostalog dalmatinskog okruženja, što se zaključuje prema osvrtu Francesca Carrare o nastambama u Dalmaciji. Carrara navodi da su nastambe u cijeloj Dalmaciji, izuzev Dubrovnika i Kotora, bile toliko siromašne, da ih čak predlaže zvati kolibama.²²⁹

Nadalje, širi se i naselje Smokovo te se produžetak naziva Selo. Prve nastale nastambe u Smokovu bile su više u unutrašnjosti, dok je izgradnja prvog niza kuća uz Veliku Neretvu omogućena uspostavom nasipa. Dio obrambenog kanala je zatrpan te na njemu nastaje predio Foša, dok dio kanala prema Maloj Neretvi postoji i u vrijeme prvog austrijskog katastra. Za razliku od Smokova i Sela, gdje se kuće grade u paralelnim nizovima uz rijeku, u Trnovu prvi niz kuća se gradi paralelno uz Malu Neretvu, dok se druge ulice uspostavljaju okomito toku rijeke. U Podgradini se kuće ne grade uz rijeku, već na uzvišenju.²³⁰ Na središnjem dijelu današnjeg Opuzena, koji nastaje na mjestu utvrde Forte Opus, uočava se nekoliko gradnji koje omeđuju prostore javnih okupljanja: trgove i rive, uz nekolicinu zelenih površina. Najstariji trg u Opuzenu je Vrtletina. Kasnije se razvija *Pjaca*, glavni trg ispred crkve Sv. Stjepana Prvomučenika. Glavna Riva se nalazi uz Veliku Neretvu.²³¹

Austrougarska vlast je do 1879. godine provela reambulaciju katastra Dalmacije.²³² Stoga je Opuzen moguće pronaći na evidencijskim listovima iz 1877. godine koji se nalaze u Državnom arhivu u Splitu. Prva razlika koja se uočava u odnosu na prijašnje prikaze je kako se na ovim listovima koriste današnji toponimi. Na naslovnoj strani je navedeno „Varoš OPUZEN i talijanski FORT-OPUS u Dalmaciji“, a na samoj karti je naveden toponim Opuzen tj. izostaje dotad ustaljeni *Fort Opus*. Iako se ne uočavaju značajnije promjene u odnosu na

²²⁷ Vidi u: *Opuzen (Fort Opus), Katastarske karte 19. stoljeća, Habsburško carstvo, Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), Arcanum Maps*, <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?bbox=1953340.0090215965%2C5313982.821311547%2C1956968.3792080083%2C5315275.084820994&map-list=1&layers=3%2C4> (pregledano 6. travnja 2023.).

²²⁸ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 53.

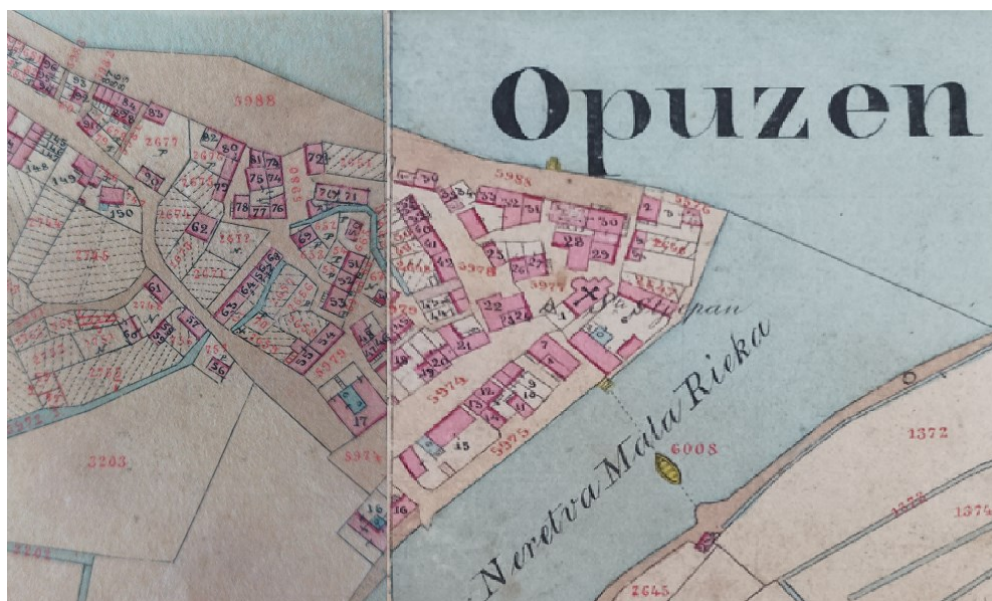
²²⁹ Vidi u: Carrara, *Dalmacija*, 2006., str. 103.

²³⁰ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 53–55.

²³¹ Vidi u: Isto, str. 55.

²³² Vidi u: Butorac, »Osvrt na zemljišni katastar«, 1992., str. 21.

prijašnju katastarsku izmjeru, ovaj je prikaz važan jer se uočava cjelovita pretvorba obrambenog kanala nekadašnje utvrde u teren (sl. 16). Također se uočava kako preko Male Neretve postoji barka kojom se prevoze putnici s jedne strane obale na drugu.

Slika 16 Evidencijski planovi iz 1877. godine, detalj s listova 8. i 9., HR-DAST-152 Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, Državni arhiv u Splitu

Sljedeći događaj koji je utjecao na preobrazbu krajolika doline Neretve i Opuzena je regulacija rijeke Neretve. O regulaciji su promišljale već mletačke vlasti, ali nije bilo realiziranih planova i projekata. Za vrijeme austrijske vlasti, 1865. godine u Zadru je utemeljeno Prvo povjerenstvo za regulaciju Neretve, a za radove su bili zaduženi Flesch i Braća Pongratz.²³³ Braća Pongratz izvela su značajne projekte, kao što su izgradnje brojnih željezničkih pruga, mostova, pristaništa u Trstu, Rijeci i Splitu, regulaciju Save i Drave itd.²³⁴ Godine 1880. Carsko kraljevsko ministarstvo u Beču pripremiло je sve za početak radova, koji su konačno i započeti godinu kasnije. Radove su izveli Guido vitez Pongratz, Josip vitez Mauser i inženjer Hillinger. Na Situacijskom planu uređenja Neretve (sl. 17) jasno je naznačen plan promjene toka rijeke tj. regulacija. Sjedište za nadzor radova bilo je u Opuzenu. Prvi su zahvati odrađeni na ušću rijeke, a regulacija je provedena do Metkovića. Za potrebe regulacije na tom su potezu izrađeni nasipi te je “produbljeno korito,” a u Opuzenu i Metkoviću “izgrađena su pristaništa.”²³⁵

²³³ Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 175.

²³⁴ Vidi u: Dragan Damjanović, »Arhitektonski atelije Fellner & Helmer i obitelj Pongratz«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015.), str. 122.

²³⁵ Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 178.

Slika 17 Situacijski plan uredjenja Neretve 1885.–1886.

Kako je spomenuto, već je 1885. godine parobrod mogao ploviti do Opuzena, iako su radovi bili gotovi tek 1889. godine. Radovi su se odužili zbog malarije i kolere, od kojih su radnici obolijevali. Za njihovo je liječenje utvrda Brštanik prenamijenjena u bolnicu. Priroda terena zahtijevala je stalno održavanje, a ono je prekinuto od svršetka Prvoga do početka Drugoga svjetskog rata. Posljedica je bila otežana plovidba, a parobrodima i onemogućena. Iako je u projektu bilo nekih propusta, najviše zbog necjelovitog i nesustavnog pristupa u cijeloj dolini Neretve, regulacija se ocjenjuje pozitivnom.²³⁶ Kako bi se radovi zabilježili, na rivi uz Veliku Neretvu je 1885. godine izgrađen spomenik u formi obeliska (sl. 18), čiji je autor radionica Carla Cumina iz Trsta.²³⁷

²³⁶ Vidi u: Isto, str. 175–179.

²³⁷ Vidi u: Miroslav Klemm, »Kulturno povijesni spomenici župe sv. Stjepana prvomučenika Opuzen«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 89.

Slika 18 radionica Carla Cumina, *Spomenik provedenoj regulaciji rijeke Neretve*, obelisk, kamen, 1885.

Provedba regulacije može biti uzeta kao okosnica za promatranje preobrazbi Opuzena i okoline. Iz vremena prije završetka projekta regulacije postoje dvije fotografije Opuzena. Njihov je autor dubrovački fotograf Pietro Kurajica.²³⁸ Prva fotografija prikazuje pogled na središte Opuzena sa sjevera (sl. 19). Na sredini fotografije uočava se nekoliko objekata i vegetacija između njih. Uočava se otvoreno krovništvo crkve Sv. Stjepana te skela, na temelju čega se zaključuje da je u ovo vrijeme krovništvo bilo u izgradnji. Lijevo na fotografiji nalazi se drveni most preko Male Neretve. U vrijeme nastanka fotografije, riva na Velikoj Neretvi nije bila uređena.²³⁹

²³⁸ Vidi u: *Topoteka doline Neretve*, https://dolinaneretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 6. travnja 2023.).

²³⁹ Vidi u: Isto.

Slika 19 Pietro Kurajica, *Panorama Opuzena*, albuminska fotografija, podlijepljena kartonom, 24,5 x 32 cm, 1880-tih

Druga fotografija (sl. 20) prikazuje Opuzen s južne strane, konkretno s pozicije utvrde Brštanik. Za razliku od prethodne fotografije prikazuje šire područje Opuzena. Stoga se uz polja i središte Opuzena uočava i naselje Smokovo na sjevernoj strani te početak Trnova na jugu, tj. u donjem desnom kutu fotografije, što je postojeći raspored od spomenutog mletačkog katastra iz 1765. godine.

Nakon provedenog projekta regulacije austrougarske vlasti nastaje fotografija vojnika u lađama, u čijoj se pozadini nalazi panorama Opuzena (sl. 21). U ovom je trenutku bila dovršena crkva Sv. Stjepana i zvonik te se vidi da su izgrađeni objekti i u Prantnovu. Nadalje, uočava se željezni most preko Male Neretve kojim je zamijenjen prijašnji drveni. Također, primjećuje se i dovršena riva na Velikoj Neretvi te spomenik regulaciji. U odnosu na fotografiju stariju 20-ak godina (sl. 19), može se primijetiti da Opuzen početkom 20. stoljeća ima uređeniju vizuru.

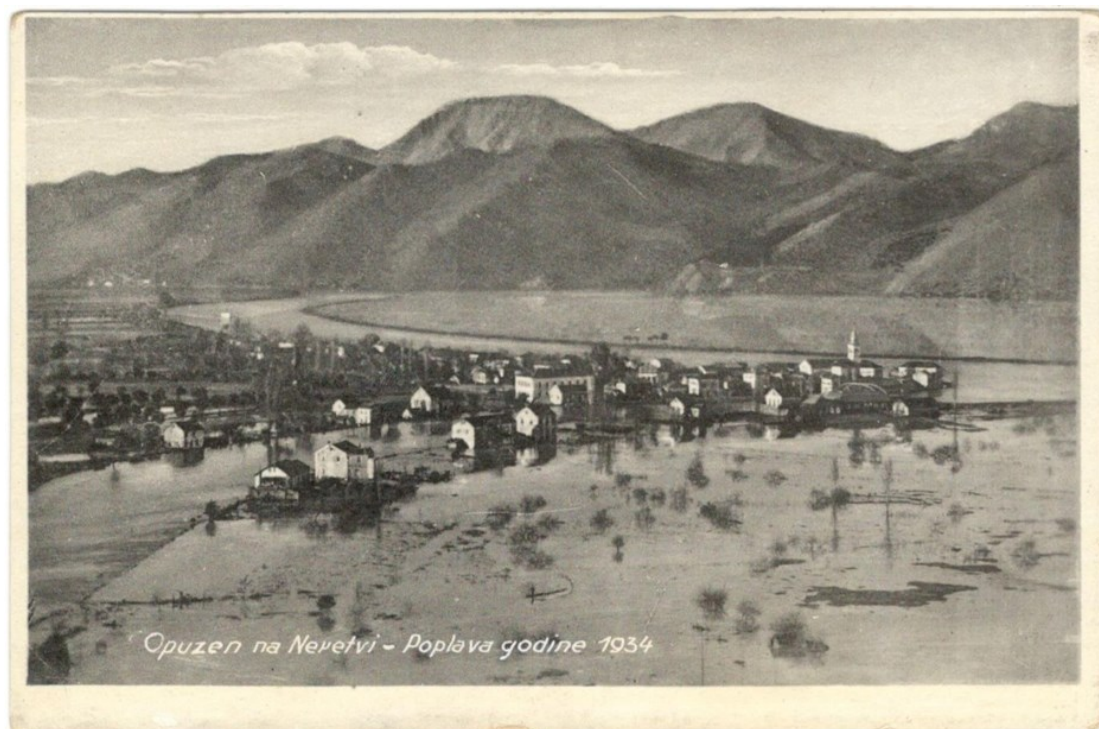

Slika 20 Pietro Kurajica, *Panorama Opuzena*, albuminska fotografija, podlijepljena kartonom, 24,5 x 32 cm, 1880-tih

Slika 21 Čuvari nasipa na Neretvi pred Opuzenom, početkom 20. stoljeća

Sljedeći vizualni prikaz Opuzena je razglednica iz 1934. godine (sl. 22). Kada se usporedi sa situacijom starijom pedesetak godina od ove (sl. 20), uočava se povećanje broja građevina u naselju Prantrново. Također se i iz ove perspektive uočava koliko željezni most doprinosi vizuri. Na razglednici je navedeno da prikazuje poplavu te se uočava koliko je vodostaj utjecao na okoliš i život u Opuzenu.

Slika 22 Opuzen, razglednica, 1934. godine

Dvije se fotografije nalaze u Hrvatskom državnom arhivu, a datiraju iz 1939. godine (sl. 23 i 24). Nastaju iz perspektive broda koji plovi Velikom Neretvom od ušća prema unutrašnjosti. Tako uzastopne, na neki ih se način ostavljaju dojam video-snimke. Kako se u Opuzen dolazilo jedino brodom, svaki je stanovnik ili posjetitelj imao priliku promatrati grad iz ove pozicije. Kada se usporedi riva na Velikoj Neretvi s četrdeset godina starijim stanjem (sl. 21), uočava se da je izgrađeno pristanište za brodove (sl. 24). Radovan Jerković, koji je prolazio Opuzenom u vrijeme nastanka ovih fotografija (sl. 23 i 24), opisao je objekte na ovoj rivi kao „najljepše kuće u Opuzenu“.²⁴⁰ Dojam otmjenosti ostavlja i terasa s balustradom ispred prve građevine na rivi (sl. 23). Također se na fotografiji može uočiti da je riva bila otvoren i širok plato (sl. 23). U usporedbi s prijašnjim stanjem (sl. 21) primjećuje se da je s rive uklonjeno nekoliko stabala (sl. 24).

²⁴⁰ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 330.

Slika 23 Riva na Velikoj Neretvi u Opuzenu, 1939.

Slika 24 Riva na Velikoj Neretvi u Opuzenu, 1939.

Nakon regulacije, projekt koji je nadalje utjecao na okoliš i privredu doline Neretve bila je melioracija. Melioracijom se isušilo močvare, zatvorilo rukavce i navodnjavalo zemlju.²⁴¹ Bio je cilj zaustaviti poplave i učiniti što veći dio terena plodnim. Prije vremena tih radova, stanovništvo je samostalno pripremalo zemljište kopanjem jendeka. Iskopana zemlja iz jendeka, kanala između dva buduća polja, izbacivala se na susjedna zemljišta i time povisivala i odmicala od morske vode. Tako se dobivalo tlo spremno za daljnju poljoprivrednu obradu.²⁴² Melioracija je provedena sredinom 20. stoljeća, a njezin je glavni pokretač bio Stanko Parmać. Nažalost, u održavanju zemljišta i dalje je veliki problem stvarala slana morska voda.

Kako bi se u potpunosti zaustavile poplave (sl. 22), na Maloj Neretvi je 1969. godine izgrađena brana (sl. 25), koja postaje nova figura u panorami grada (sl. 3).²⁴³ Od infrastrukture i građevinskih zahvata još su u ovo doba izgrađene dvije crpne stanice, Modrič i Prag, koje su služile za izlivanje vode u more.²⁴⁴ Sve u svemu, melioracijom je uistinu pokrenuta privreda Opuzena i u drugoj polovini 20. stoljeća grad bilježi najveći gospodarski razvoj.²⁴⁵ Upravo se melioracijom dogodila najveća promjena terena doline Neretve iz močvarnog u poljoprivredno, o kojoj je bilo riječi u prvom poglavlju. Na pomorskoj karti iz 1990-tih primjećuju se dva još uvijek postojeća velika jezera.²⁴⁶ Kada se ona uspoređi s topografskom kartom iz 19. stoljeća (sl. 6), uočava se da su do 1990-tih isušena jezera Gornja i Donja Mlaka te Gornja i Donja Dragača. Međutim, do današnjih dana isušena su i preostala dva velika jezera, Modrič i Glogačko. Time se dogodila potpuna preobrazba terena, pošto je s vremenom stanovništvo nastavilo s poljoprivrednim aktivnostima, odnosno sve većom proizvodnjom i sukladno tome, iskorištavanjem tla.

²⁴¹ Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 180.

²⁴² Vidi u: Isto, str. 172.

²⁴³ Vidi u: Šešelj, »O kulturi na opuzenskim vodama«, 2016., str. 182.

²⁴⁴ Vidi u: Kapović, »Regulacija rijeke«, 2016., str. 180–184.

²⁴⁵ Vidi u: Ivo Mihaljević, »Opuzen danas«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 42.

²⁴⁶ Vidi u: Manenica, »Antički fluvijalni«, 2012., str. 282.

Slika 25 Izgradnja brane na Maloj Neretvi u Opuzenu, 1969.

Koliko je melioracija pridonijela okolišu možda najviše govori osvrt Idisa Turata, koji promijenjen teren ocjenjuje kao „*land-art* intervenciju“, dok voditelja melioracijskih radova Stanka Parmaća, s obzirom na njihove rezultate u okolišu, naziva arhitektom.²⁴⁷ Današnje stanje može se vidjeti na priloženim fotografijama (sl. 26 i 30).

Slika 26 Dolina Neretve, 2023.

²⁴⁷ Vidi u: *Stanko Parmać, Arhitekt Donje Neretve*, Idis Turato, <https://www.idisturato.com/blog/2012/02/05/stanko-parmac-arhitekt-donje-neretve/> (pregledano 6. travnja 2023.).

Što se tiče stambene arhitekture, u Opuzenu se najviše nalaze obiteljske kuće, jednokatnice, primjerice kao na priloženoj fotografiji (sl. 27). Postoji i nekolicina stambenih zgrada, izgrađenih zbog povećanja broja stanovnika uslijed razvitka poljoprivredne industrije, a primjer se može uočiti na priloženoj fotografiji (sl. 28). U današnje vrijeme najveće promjene u gradu unose se u vrijeme održavanja festivala *Zen Opuzen* (sl. 29 i 47).²⁴⁸ Svako ljeto Opuzen posjećuju brojni umjetnici koji oživljavaju zapuštene kuće, zgrade i tvornice *street-art* intervencijama. Dajući im novo ruho, scenografija grada sve je bogatija.

Slika 27 Obiteljske kuće u Opuzenu, 2023.

²⁴⁸ Vidi u: *Zen Opuzen*, <https://www.zenopuzen.com/>, (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 28 Stambene zgrade u Opuzenu, 2023.

Slika 29 Festival Zen Opuzen, pogled na istočnu obalu Male Neretve, 2019.

2.2. Akcenti grada

Nakon upoznavanja odrednica grada i njegove preobrazbe, u ovom će se poglavlju predstaviti spomenici, koji svojim nastankom i stanjem govore upravo o povijesti i preobrazbi grada. Zbog vrijednosti koju nose, određuju se kao akcenti grada. Kao akcenti Opuzena prepoznati su Brštanik, Kula Norinska, Pjaca i Stari most, a razlozi zbog kojih im se dodjeljuje ova uloga bit će objašnjeni u nastavku.

2.2.1. Brštanik

Slika 30 Ostaci utvrde Brštanik, 2019.

Na brdu Gradina, koje se nalazi južno od Opuzena, što se može uočiti na topografskoj karti (sl. 3), nalaze se ostaci nekadašnjeg utvrđenog grada i utvrde Brštanik (sl. 30). Aktivno se koriste i još dva naziva, Gradina i Fortica.²⁴⁹ Prvi zapisi o ovom lokalitetu datiraju iz sredine 13. stoljeća, a navode da se na tom prostoru nalazilo selo.²⁵⁰ Najširi osvrt o Brštaniku napisao je Marinko Tomasović. Raspravljalo se o smještaju i vremenu izgradnje Brštanika. Navedenu je lokaciju utvrdio Radovan Jerković, a prema najrecentnijim osvrtima Brštanik je izgrađen 1383. godine. Razlog njegova nastajanja je potreba za novim trgovištem. Bosanski kralj Tvrtko

²⁴⁹ Vidi u: Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik«, 2016., str. 185.

²⁵⁰ Vidi u: Jurić, »Arheološka nalazišta«, 1998., str. 334.

1. htio je nadomjestiti gubitak svog glavnog trgovišta, Drijeva te dokinuti monopol drugih trgovišta.

Brštanik je imao pristanište u kojem se nalazilo i brodogradilište. Bilježi se prisutnost dubrovačkih trgovaca i brodograditelja, a nedugo po osnutku Brštanik postaje kolonija Dubrovačke Republike. Također je po osnutku bilo zlatno doba trgovine na Brštaniku, a uz sol, trgovalo se i žitom, vinom, drvom, olovom i robljem. Tomasović navodi da nema dokaza o prvotnom izgledu utvrđenog trgovišta iz vremena nastanka te drži da je prebrzo sagrađen da bi se moglo raditi o kvalitetnoj gradnji od kamena. Brštanik ostaje dubrovačka kolonija sve do 1395. godine kada je u njemu zabranjena trgovina soli, a Dubrovčani su pred odlazak porušili postojeće drvene kuće. Tvrđava i dalje postoji, ali se sve rjeđe nalazi u vrelima. Brštanik ostaje u interesu Dubrovačke Republike sve do 1472. godine, kada konačno napuštaju ovo područje zbog bijega pred osmanskim širenjem, a postoje navodi da je u njihovim napadima 1482. godine Brštanik dodatno oštećen. Godine 1499. mletački arhivi bilježe ruševno stanje Brštanika. Nalazi se i na nekim kartografskim prikazima 17. i 18. stoljeća, ali je najjednostavnije označen, bez podataka koji bi mogli govoriti o izgledu. Mlečani su ga djelomično obnovili 1686. godine. Od tog vremena Brštanik gubi na važnosti sve do dolaska austrougarske vlasti 1878. godine, kada je obnovljen.²⁵¹ Za vrijeme regulacije Neretve služio je kao bolnica za radnike.²⁵² U vrijeme Prvoga svjetskog rata tu je bila smještena vojska, a nakon toga Brštanik u potpunosti gubi funkciju.²⁵³

Iz vremena mletačke obnove najvjerojatnije potječe tlocrt Brštanika koji se nalazi u muzeju Correr (sl. 31). Prema ovom je tlocrtu moguće donijeti neke zaključke o izgledu utvrđenja. Iz naslova se saznaje da se radi o „tlocrtu ograđenog prostora izgrađenog od kamenih gomila tj. ruševina na kamenom humku okrenutom prema Forte Opusu na Neretvi“.²⁵⁴ U donjem desnom kutu postoji legenda, prema kojoj se saznaje da je simbolom *A* označena najviša tvrđava. Mali pravokutni element označen pod *B* predstavlja cisternu koja je u tom trenutku skladište municije, a također pravokutni element označen slovom *C* su ostaci vanjske cisterne. Slovom *D* označen je mali toranj, slovom *E* glavni ulaz, a *F* dva manja unutarnja. Forma je najvjerojatnije uvjetovana smještajem. S obzirom na zapise o sadržaju utvrđenja, jasno je da se radi o isključivo vojnoj funkciji.

²⁵¹ Vidi u: Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik«, 2016., str. 185–191.

²⁵² Vidi u: Vrčić, *Neretvanske župe*, 2018., str. 135.

²⁵³ Vidi u: Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik«, 2016., str. 190.

²⁵⁴ Naslov u originalu glasi: „Pianta del recinto costruito di semplice masiera sop / ra un monticello sassoso in faccia del Forte Opus a Narenta“.

Slika 31 Tlocrt utvrde Gradina (Brštanik), rukopis u boji, 380 x 263 mm, 17. stoljeće, Museo Correr, Cl. XLIVb n. 0143

Na temelju prisutnosti Brštanika na brojnim kartama od 17. do 19. stoljeća Marinko Tomasović zaključuje da je tvrđava bila izrazito uočljiva. To je posljedica i geostrateške pozicije kojom je bilo uvjetovano utvrđivanje. Upravo zbog toga autor iznosi teoriju da je isto bilo zasigurno prepoznato i u ranijim razdobljima te dokazuje aktivnost lokaliteta u kasnoj antici, prije nastanka Brštanika. Teoriju temelji na ostacima rimskog posuđa i tegula te prema strukturi zidova ograđenog prostora. Iako upozorava na potrebu za daljnjim istraživanjima, autor pretpostavlja da se radi o obrambenim kasnoantičkim zidovima, pošto ovaj položaj odgovara obrani limesa Justinijanova doba. Lokalitet koji je prethodio Brštaniku, činio je dio obrambenog trokuta zajedno s utvrđenjima na Osinju (na ušću Neretve) i u Banjama (sjeverno od ušća Velike Neretve).²⁵⁵

²⁵⁵ Vidi u: Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik«, 2016., str. 190–195.

2.2.2. Kula Norinska

Slika 32 Griesbach i Knaus, *Kula Norinska*, razglednica, 1930-tih

Kako bi pružili što veći otpor Mletačkoj Republici, oko 1500. godine Osmanske su snage u dolini Neretve izgradile Kulu Norinsku.²⁵⁶ Prikazana je na razglednici iz 1930-tih, čiji su autori fotografi Griesbach i Knaus (sl. 32).²⁵⁷ Kula se nalazi blizu ušća rijeke Norin u Neretvu,²⁵⁸ izrazito strateškom položaju.²⁵⁹ Najstariji pronađeni zapis o izgledu kule nalazi se u putopisu Evlije Čelebija, koji ju je posjetio 1665. godine.²⁶⁰ Porijeklom iz Istanbula, Čelebi je proveo gotovo pola stoljeća putujući Osmanskim carstvom te je objavio putopis u 10 knjiga.²⁶¹ Kulu Norinsku opisuje kao sedmerokatnu i oble forme. Navodi da je njezin graditelj bio Kodža Mustafa-Paša. Usporedio je kulu s tornjem Galata koji se nalazi u Istanbulu. Galata je danas znatno izmijenjena u odnosu na izvorno stanje, međutim, prema ranijem prikazu primjerice grafici iz 1720. godine te prikazu Kule Norinske na karti (sl. 33), moguće je da su postojale sličnosti. Iako se na slici radi o različitim tipovima prikaza – karti i grafičkom prikazu,

²⁵⁶ Vidi u: Jurić, »Srednjovjekovna nalazišta«, 2003., str. 335; Karač, Žunić, *Islamska arhitektura*, 2018., str. 67.; te Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 155.

²⁵⁷ Vidi u: *Kula Norinska*, Južni.hr [Kula Norinska, bila je pretvorena i u vjetrenjaču za mlin \(južni.hr\)](https://www.juzni.hr/kula-norinska-bila-je-pretvorena-i-u-vjetrenjaču-za-mlin) (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

²⁵⁸ Vidi u: Curić, *Donjoneeretvanski kraj*, 1994., str. 165; Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 11.

²⁵⁹ Kojeg je slikovito opisao Vjeko Vrčić: „S nje puca pogled sve do mora, i do glavnog ondašnjeg grada Čitluka (Gabele). Dakle, odličan pregled čitavog okoliša. Čuvala je svoje braniocce od bilo kakvog iznenađenja.“ Vidi u: Vrčić, *Neretvanske župe*, 2018., str. 13.

²⁶⁰ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 155.

²⁶¹ Vidi u: *Evlija Čelebi*, Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=18718> (pregledano 5. travnja 2023.).

uz to što je Kula Norinska vidno manje zdanje, mogu se uočiti neki zajednički elementi, poput kružne forme, nekolicine otvora, stožastog pokrova te okruženje zidinama.²⁶²

Slika 33 Usporedba dvije kule: Kula Norinska (detalj s karte toka Neretve od Gabele do ušća, 1684.) i Kula Galata u Istanbulu (grafika, u: Paul Lucas, Voyage du sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV, &c. par ordre de Louis XIV, dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte, &c..., vol. I, Amsterdam, Steenhouwer & Uytwerp, 1720., str. 49.)

Čelebi nadalje navodi da je Kula Norinska izgrađena na litici te da su postojale stube kako bi se došlo do rijeke. Na jednom je dijelu litica bila prokopana i premoštena, a most je bio pomičan. Ulaz je bio na sjeveru. Čelebi slikovito opisuje vizuru kule: „na sve četiri strane stoje topovi ko ježevi.“²⁶³ Osiguravala ju je posada, koja je na smjene išla u pljačku brodovima, galijama, koje su spremno čekale ispred kule. Unutra se nalazila džamija te skladišta streljiva i „hrane“. Također je imala sat ispod kojeg se nalazila promatračnica. Piše da se s nje vidjela Apulija, što nije nikako moguće. Iako je spavao u kuli i navodi da ju je razgledao izvana i unutra, Čelebi nije ponudio druge opise osim navedenih. Radovan Jerković osvrnuo se na ovaj zapis. Iako pretpostavlja da je Čelebi preuveličao u opisu kule, držao je da se zasigurno radilo o snažnom turskom uporištu.²⁶⁴

²⁶² Nacrt tornja Galata u Istanbulu iz 1720. godine objavio je putopisac Paul Lucas, vidi na: Paul Lucas, *Kula Galata u Istanbulu*, Travelogues Travellers' views, Places – Monuments – People, <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=45367> (pregledano 30. ožujka 2023. godine). Također je zanimljivo vidjeti sljedeće prikaze, ali dakako, imati na umu kako su nadogradnje nastale u kasnijim stoljećima, što Čelebi nije mogao vidjeti: akvarel iz 1824. godine, vidi na: Carl Gustaf Löwenhielm, *La Tour de Galata*, National Museum Stockholm, <https://collection.nationalmuseum.se:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=39393&viewType=detailView> (pregledano 6. travnja 2023.); te fotografija iz 1880. godine, vidi na: Guillaume Berggren, *The Galata Tower*, Wellcome Collection, <https://wellcomecollection.org/works/k7c98y5j/items> (pregledano 6. travnja 2023.).

²⁶³ Vidi u: Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o Jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1996., str. 468.

²⁶⁴ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 156.

Zlatko Karač, koji se bavio tipologijom osmanske arhitekture u Hrvatskoj, naglašava da su se Turci oslanjali na tradicionalne forme izgradnje fortifikacijske arhitekture. Kada se promatra kontekst ostalih turskih kula u susjednim područjima, primjeri se pronalaze u Dalmatinskoj zagori, također graničnom području. Stoga je važno naglasiti da Zlatko Karač ističe Kulu Norinsku kao danas najznačajnije i najstarije tursko ostvarenje u Hrvatskoj. Uz nju su se nalazile i zidine. Što se tiče građevnog materijala, korišten je klesani kamen, a dio zidane strukture čine i puškarnice.²⁶⁵ Da je ustaljeni tip turskih fortifikacija bio kružna forma dokazuje i usporedba s tlocrtom turskih kula u Lici i Krbavi.²⁶⁶

Kulu su 1684. godine osvojili Mlečani na čelu s providurom Pietrom Valierom. Godinu kasnije ju je, zajedno s utvrdom Forte Opus, od rušenja spasio Valier pred Mletačkim senatom, jer je opravdao njihovu važnost i funkciju.²⁶⁷ Potom su je ponovno osvojili Turci 1686. godine, kada se u velikoj paljbi bilježe oštećenja krova, rušenje gornjih zidova i pucanje donjih. Mlečani su se na koncu odlučili na miniranje, čime je kula „do temelja propala s istočne strane, a sa zapadne ostaše dijelovi zidina“.²⁶⁸ U ovom su trenutku Turci podigli zidine, ograde, nasipe i iskopali jarak. Mlečani su je, ovaj put na čelu s providurom Jerolimom Cornarom, opet zauzeli 1688. godine te se ponovno bilježe oštećenja, konkretno rupe u zidu kule. Potom su Mlečani obnovili kulu. Jerković ističe da su mogući uzor za obnovu mogle biti dvije novoizgrađene, kraj Herceg Novog i na Hvaru. Njih su izgradile španjolske snage koje su surađivale s Mlečanima. Još se jedna obnova bilježi 1715. godine, pod providurom Angelom Emom. Od konkretnih radova na kuli nema spomena osim da je ojačana, a navodi se da je produbljen jarak. Od 1761. godine Mlečani su kraj kule utemeljili trgovište i skladište soli.²⁶⁹

Nakon pada Mletačke Republike, kula je bila pod francuskom vlašću. Zatekli su je u lošem stanju, te je 1808. godine popravljena pod maršalom Marmontom. Jerković stoga zaključuje da je današnja kula rezultat upravo ovog popravka, a s obzirom na to da su proširili utvrđenje, drži da je zidana ograda na istočnoj strani ispred ulaznih vrata također rezultat njihova djelovanja. Upravu su predali lokalnom serdaru, Frani Nonkoviću, koji ju je diplomatski branio od austrijskih vlasti te im je na koncu predao 1814. godine. Međutim, pred

²⁶⁵ Vidi u: Zlatko Karač, »Turkish-islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia: Issues of Assessment and Reconstruction«, u: *4th International Conference on Hazards and Modern Heritage (H&MH) (CICOP Italy and BH CICOP) The Importance of Place* (Sarajevo: Arhitektonski i građevinski fakultet, 13.–16. lipnja 2011.), (ur.) Lana Kudumović, Aida Idrižbegović-Zgonić, Sarajevo: CICOPBH, 2011., str. 451.

²⁶⁶ Vidi u: Zorislav Horvat, »Turske kule i gradovi u lici i krbavi«, u: *Senjski zbornik* 40(1) (2013.), str. 417–470.

²⁶⁷ Vidi u: Macan, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, 1990. [1971.], str. 46.

²⁶⁸ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 158.

²⁶⁹ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 156–160.

svoj odlazak zapalio je kulu te se bilježi stradanje župnih matica Neretve koje su u njoj bile pohranjene.²⁷⁰ Posljednje se vojne aktivnosti u kuli događaju za vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Potom je stavljena na dražbu i otada ostaje u privatnom vlasništvu. Tada se bilježi i pretvorba u vjetrenjaču.²⁷¹

Valja naglasiti da se krajem 19. stoljeća zbog regulacije Neretve dogodila transformacija krajobraza Kule Norinske, točnije, danas je pozicija Kule promijenjena. To se može jasno uočiti na projektu regulacije (sl. 17) gdje su prikazani i stari i novi tok rijeke. Crvenim linijama je naznačena izvedena regulacija rijeke tj. novi tok. Prema tome, moguće je uočiti da je izvorni tok bio južno od Kule Norinske (češ. *Věž Norinská*). Od uspostave novog toka Neretva prolazi sjeverno od Kule, dok je stari tok i dalje postojeći, ali tada gubi funkciju. Na ovaj je način Kula *pomaknuta* od rijeke Norin, po kojoj je dobila ime.²⁷²

O posljednjoj intervenciji na Kuli Norinskoj razmišljalo se 1933. godine, a izvedena je dvije godine kasnije iz političkih razloga. Tada je postavljen kameni križ na posljednjoj etaži kule te ispod njega spomen ploča s tekstom čiji je autor Frane Bulić.²⁷³

2.2.3. Pjaca

Slika 34 Pjaca, središnji trg Opuzena, sredina 20. stoljeća

²⁷⁰ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 12.

²⁷¹ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 160–162.

²⁷² „Pritok Norin izvire u Prudu poviše Vida i starih ruševina Narone. On je preuzeo ime stare Narone i donio ga do svog uljeva u Neretvu, te ga predao kuli, koja je sagrađena na njegovu ušću.“ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 154.

²⁷³ Tekst u cjelosti glasi: „NA USPOMENU 1900 GODIŠNJICE ODKUPLJENJA RODA LJUDSKOGA PO ISUSU KRISTU I 250 GODIŠNJICE OSLOBOĐENJA NERETVE OD TURAKA OVAJ ZNAK SVOJE VJERE, UFANJA I LJUBAVI NAROD NERETVE 1933. GOD. POSTAVI.“ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 163–164.

Kada bi od utvrde Forte Opus bili očuvani ikakvi tragovi, oni bi se zasigurno našli među akcentima današnjeg grada. Međutim, nestanak utvrde je otvorio mjesto njezinoj zamjeni – Pjaci (sl. 34). Naime, na panorami grada (sl. 3) ističe se crkva Sv. Stjepana Prvomučnika sa zvonikom te trg pred njom. Pošto se radi o cjelini, uviđa se razlika od dva prethodno istaknuta spomenika koji su pojedinačni. Uz uslužne i stambene objekte kojima je okružena, Pjacu formiraju tri glavna arhitektonska elementa: crkva na sjeveru, palača Općine na jugozapadu i zgrada banke na jugu (negdašnja osnovna škola). Na priloženoj fotografiji (sl. 34) crkva se uočava na desnoj strani. Crkvena zajednica pod titularom Sv. Stjepana u Opuzen je preseljena iz Gabele. Današnjoj crkvi koja je izgrađena 1883. godine, a o kojoj se počelo raspravljati sredinom 19. stoljeća, prethodilo je održavanje vjerskih obreda u slamnatoj kući, potom u maloj crkvi izgrađenoj na mjestu sadašnje s drvenim zvonikom.²⁷⁴ Prema Nikoli Popiću, upravo je crkva bila glavna odrednica razvoja cijele Pjace.²⁷⁵ Palaču Općine, što je prva građevina slijeva na fotografiji Pjace (sl. 34), izgradile su austrijske vlasti 1888. godine. Godine 1905. izgrađeno je i južno krilo u kojem je bila Pletarska škola.²⁷⁶ Zgrada Osnovne škole podignuta je 1911. godine za vrijeme načelnika Tome Vlahovića. Na fotografiji Vilme Babić i Katice Matić iz 1950-tih uočava se arhitektura nekadašnje škole: bila je dvoetažna i ožbukana (sl. 35). Različito oblikovani nadprozornici svake od etaža davali su određenu ritmičnost, a na drugoj je etaži bila izražena parapetna zona. U drugoj polovini 20. stoljeća škola je premještena te je zgradu preuzela banka koja ju je za svoje potrebe pregradila i dogradila još jedan kat (sl. 45).²⁷⁷

Slika 35 Zgrada nekadašnje osnovne škole na Pjaci, detalj s fotografije *Vilma Babić i Katice Matić u šetnji Pjacom u Opuzenu, 1950-tih*

²⁷⁴ Vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 69–70.

²⁷⁵ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 57.

²⁷⁶ Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 20.

²⁷⁷ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 57–58.

Važno je naglasiti da je Palača općine bila sagrađena pokraj važnog prostora za mještane, gdje su se nalazili bunar i sjenica, koja je natkrivala izložene antičke spomenike. Bila je to intervencija načelnika Anđela Vidovića iz 1846. godine.²⁷⁸ Uspostava bunara bila je od velikog značenja zbog prethodno navedenih loših zdravstvenih uvjeta i nedostatka pitke vode, što je zabilježeno i u *Zori dalmatinskoj*, u razgovoru lokalnog stanovnika i posjetitelja.²⁷⁹ Spomenuti izloženi spomenici bili su arheološki nalazi iz Vida (Narone), koje je Vidoviću poklonio tamošnji svećenik Bartul Ereš. Spomen o darivanju je uklesan na korintski kapitel, uz koji su poklonjeni i torzo Trajana, skulptura Livije, i fragment monumentalne ploče.²⁸⁰

Radovan Jerković opisao je Opuzen iz vremena druge četvrtine 20. stoljeća na vrlo kreativan način: autor prelazi iz ambijenta u ambijent kao vodič. Stoga će u nastavku biti predstavljen dio teksta:

„Ako kreneš s obale prema unutrašnjosti varoša, izlaziš na prostrani i lijepi trg, koji je središte Opuzena. Oko trga se nalaze lijepe kuće, dućani, obrtne radnje, kao i javne zgrade. U gornjem kutu je crkva sv. Stjepana. Na dnu trga, sučelice crkvi, diže se zgrada pučke škole. Malo prije pučke škole na desnoj strani ostaje lijepa zgrada općine, na kojoj je javni sat. Ako iza nje pođeš na desno, otvorit će ti se pred očima novi široki prostor, koji s desne strane ima produljenje općinske zgrade, gdje je pletarska škola, a s lijeve malo naprijed ogromna općinska čatrnja, koja opskrbljuje Opuzen pitkom vodom (kišnicom). Iz sjeverozapadnog dijela ovog širokog prostora ulazi se u manju ulicu, koja vodi do župskog stana te odatle, paralelno s obalom, ide se na dno varoša, odnosno „sela“. Ako kreneš desno obalom Male Neretve jedno par stotina metara, doći ćeš u selo Trnovo... Još koju stotinu metara naprijed naći ćeš se pred selom Gradinom ili Podgradinom, koja se nalazi na suprotnoj strani (lijevoj) obali Male Neretve, ispod gradine Brštanika. Niže Podgradine je selo Lađište. Oba sela pripadaju odlomku Slivna i općini Metković, ali u duhovnom pogledu pripadaju župi Opuzen.“²⁸¹

Radi se o zanimljivom opisu, jer duh mjesta koji je u njemu zabilježen, čini i današnji Opuzen. Jerković je svoju *šetnju* Opuzenom zaključio navodom o njegovu varoškom izgledu. Napominje da je varoš u ovom obliku postojala tada stoljeće, a od 1832. godine je bila u Splitu

²⁷⁸ Vidi u: Isto, str. 57.

²⁷⁹ Vidi u: Juraj Josip Persich, »Još nešto o Neretvi. Razgovor. Inostranac i mještjanin.«, u: *Zora dalmatinska*, 20. listopada 1845., str. 333, dostupno na: *Zora dalmatinska*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=1485C980-43BD-4E00-8D9B-3BE35378D48B#> (pregledano 6. travnja 2023.).

²⁸⁰ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 57.

²⁸¹ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 330–331.

i službeno proglašena varoši, zajedno sa Supetrom, Imotskim i Sinjem. Navodi da je za ovaj izgled zaslužan pretur Vidović, koji je zbog stalnih požara donio odluku o izgradnji isključivo kamenih kuća.

Na koncu valja naglasiti još jednu zajedničku ulogu Pjace, Brštanika i Kule Norinske: prizvati te ukazati na postojanje nekadašnje utvrde Forte Opus i pričati o nastanku grada, koji je u tom smislu, također spomenik.

2.2.4. Stari most

Slika 36 Željezni most na Maloj Neretvi (Stari most), 1955.

Nakon provedenog projekta regulacije panoramsku sliku Opuzena čini novi akcent: željezni most (sl. 36). Radi se o jednolučnom mostu preko Male Neretve, koji je izveden 1887. godine.²⁸² Njime je povezan Opuzen i cesta za Metković, čime je Mala Neretva izgubila na prometnoj važnosti.²⁸³ Iako o mostu nema puno podataka, njegovo je mjesto među akcentima grada upravo zbog izuzetnog značenja za ambijent grada, što se može uočiti i na fotografiji iz zraka (sl. 3). Uz to, zajedno sa spomenikom obeliskom (sl. 18), njegova je uloga podsjetiti na razdoblje u kojem nastaje: regulaciju, koja je označila početak velike promjene opuzenskog krajolika.

²⁸² Postoje rasprave o točnoj godini izgradnje željeznog mosta te su još predložene 1885. i 1895. godina. Vidi u: Kapović, Rajković, *Gradska glazba*, 2017., str. 20.; Također Radovan Jerković navodi 1887. godinu, vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 331.

²⁸³ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 331.

3. Opuzen iz konzervatorske perspektive

Uvidom u genezu i preobrazbu grada te upoznavanjem njegovih naglasaka, otkriveno je „staro kulturno blago“, odnosno, „ono što se ne da mjeriti mjerilom tehničkih dometa i materijalnog probitka“.²⁸⁴ Ono čini izvor uspomena kojim se može napojiti svakodnevnica i njihov bi gubitak značio osiromašenje. Spomenici su nasljedstvo svakog pojedinca te se njihov gubitak ogleda upravo kao nemogućnost predaje sljedećim naraštajima.²⁸⁵ Rješenje je zaštita spomenika čiji je cilj sprječavanje "pustošenja".²⁸⁶ Zaštita se pak temelji na povijesnoumjetničkim znanjima.²⁸⁷

U ovom će se poglavlju iznijeti konzervatorska perspektiva i analizirati stanje očuvanosti spomenika u Opuzenu. Prvo će se dati uvid u evidentirana kulturna dobra u Opuzenu i okolici. Potom će se detaljno promotriti stanje onih spomenika, koji su u prethodnom poglavlju bili predstavljeni kao akcenti grada, a kojima je njihova vrijednost donijela takvu ulogu. Uz njih, posljednji će biti predstavljen jedan uništen i nestali spomenik. Predstavljanje podrazumijeva izvještaj o njihovom stanju te sve dosad učinjene intervencije na spomenicima ili njihov izostanak. Ovom prilikom valja se osvrnuti na sljedeću situaciju: dva proučavana spomenika, Brštanik i Kula Norinska, ne nalaze se pod današnjom upravom grada Opuzena.²⁸⁸ Međutim, upravo zbog iznesenih povijesnih prilika i značenja za opuzenski krajolik, držim da su navedeni spomenici od Opuzena neodvojivi, stoga ih se treba promatrati u objedinjenom kontekstu.²⁸⁹ Na koncu, osvrt na njihovu trenutnu i idealnu prezentaciju unutar javnog prostora smatrat će se kao poticaj na rad sa spomenicima odnosno njihovu zaštitu, kojom bi se očuvale vrijednosti za buduće generacije te iskoristili njihovi potencijali, umjesto njihova tihog nestanka.

3.1. Prepoznavanje ambijentalnih i kulturno-spomeničkih vrijednosti

Mjere zaštite koje se odnose na ovaj kraj propisane su kao dio „Mjera za očuvanje krajobraznih vrijednosti“ te „Mjera zaštite prirodnih vrijednosti i posebnosti i kulturno-povijesnih cjelina“ u okviru dokumenta *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*.²⁹⁰

²⁸⁴ Vidi u: Max Dvořak, (prir.) Marko Špikić, prevela s njemačkog Jasenka Mirenić Bačić, *Katekizam zaštite spomenika*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2016. [prvo izdanje 1916.], str. 75.

²⁸⁵ Vidi u: Isto, str. 57–86.

²⁸⁶ Vidi u: Isto, str. 54.

²⁸⁷ Vidi u: Isto, str. 59.

²⁸⁸ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 16.

²⁸⁹ Na isto se osvrnuo po pitanju Brštanika tj. Podgradine i Nikola Popić, vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 48.

²⁹⁰ Vidi u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, http://www.zzpudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023.).

Iz tablice kulturnih krajolika navest će se oni relevantni za ovaj diplomski rad. Podaci o zaštiti krajobraznih vrijednosti predstavljeni su u okviru dvije kategorije: PRZ, što je *Prijedlog za Registar Republike Hrvatske* te PPD, tj. *Zaštita kroz prostorno plansku dokumentaciju*. U kategoriji PRZ nalazi se Napoleonov put (br. 16) i Agrarni krajolik delte Neretve, jendeci (br. 79). U kategoriji PPD nalaze se Krajolik Neretve, agrarni i fortifikacijski (br. 78) i Krajolik povijesne uskotračne željeznice (pruga Sarajevo – Metković/ Ploče) (br. 15).²⁹¹ Dakle, radi se o krajolicima čija je vrijednost prepoznata te postoje tendencije i pretpostavke za njihovo očuvanje. Korak dalje mogao bi biti i investiranje u njihovu prezentaciju, što bi moglo donijeti razne benefite lokalnoj zajednici, o kojima će biti još riječi. U tablici (sl. 37) predstavljena su kulturna dobra koja su evidentirana u Opuzenu. S druge strane, Brštanik i Kula Norinska uvrštene su u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.²⁹² U Prilogu ovog diplomskog rada nalazi se karta na kojoj su označeni spomenici kojima se bavi ovaj diplomski rad. Pritom su žutom bojom označeni zaštićeni spomenici, a crvenom evidentirani.

Grad Opuzen

Evidentirana kulturna dobra

JLS	ASELJE	NAZIV	OZNAKA	VRSTA ZAŠTITE	VRSTA KULTURNOG DOBRA
Grad Opuzen	Opuzen	Rodna kuća Matić (Nonković), čest. zgr. 73 k.o. Opuzen		E	Pojedinačno
	Opuzen	Rodna kuća Stjepana Filipovića, čest. zgr. 191/1, 191/2 k.o. Opuzen		E	Pojedinačno
	Opuzen	Mramorna skulptura rimske carice Livije Drusille		E	Pojedinačno
	Opuzen	Urbana cjelina centar Opuzena		E	Kult.-povijesna cjelina
	Opuzen	Crkva sv.Stjepana		E	Pojedinačno
	Opuzen	Most na Maloj Neretvi		E	Pojedinačno
	Opuzen	Gradska riva uz Neretvu		E	Pojedinačno
	Opuzen	Trg kralja Tomislava sa objektima Gradske uprave, Kuće Nikolić, Franičević, te Ajduk - Utavac		E	Pojedinačno
	Opuzen	Kuća Oman (Smokovo)		E	Pojedinačno
	Opuzen	Kuća Sušan		E	Pojedinačno
	Opuzen	Povijesna graditeljska cjelina – seoska naselja Smokovo i Selo		E	Kult.-povijesna cjelina
	Opuzen	Trnovo		E	Pojedinačno
	Opuzen	Crkva Velike Gospojine		E	Pojedinačno

Slika 37 Tablica evidentiranih kulturnih dobara u Opuzenu, u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, „Službeni glasnik Dubrovačko-neretvanske županije“, 2020.

Zoran Curić donosi tablicu s popisom spomenika kulture u dolini Neretve upisanih u Registar kulturne baštine RH do 1992. godine.²⁹³ Autor također navodi da je prostor doline Neretve sve više napušten, da se izvode neadekvatne adaptacije tradicionalnih stambenih objekata i narušava se ambijent. Predložio je revitalizaciju ovih prostora koja bi mogla koristiti za gospodarske prilike u okviru turizma.²⁹⁴ Na neprimjerene adaptacije i izgradnje osvrnuo se

²⁹¹ Vidi u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, str. 152–153., http://www.zzpudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023.).

²⁹² Vidi u: *Brštanik*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6015> (pregledano 6. travnja 2023. godine.); *Kula Norinska*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5464> (pregledano 6. travnja 2023.).

²⁹³ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 157.

²⁹⁴ Vidi u: Isto, str. 175–176.

i Miroslav Klemm, kojima se potiče bespravna i nekontrolirana izgradnja i narušava ambijent malog varoškog mjesta oblikovanog u 19. stoljeću. Upravo kako bi podsjetio na vrijednosti, Klemm je napisao djelo *Prepoznajmo i sačuvajmo Opuzen*.²⁹⁵ Nikola Popić navodi da je nekontrolirana izgradnja započela nakon potresa 1962. godine i dodaje da je nastavljena do današnjih dana.²⁹⁶ Valja naglasiti da se započelo raditi na ovoj problematici te su 2019. godine za očuvanje tradicionalnog ambijenta predstavljene *Smjernice za integralnu zaštitu ruralnih krajolika i održivi razvoj turizma delte rijeke Neretve* u okviru konferencije europskog projekta CO-EVOLVE. Istaknuti su ciljevi podizanja svijesti, analize postojeće situacije te promocija povezanosti čovjeka i okruženja. Predstavljene su četiri kategorije smjernica: konzervatorska, urbanistička, krajobrazna i arhitektonska. Autori su tim iz zagrebačke tvrtke APE d.o.o.²⁹⁷ Voditelji projekta bili su arhitekti Nikša Božić i Sandra Jakopec. Odrađena je temeljita analiza ruralnog neretvanskog teritorija i tradicijske gradnje te su u projektu uzete u obzir konzervatorske povelje.²⁹⁸ Ukazalo se na neadekvatnu izgradnju te su dane smjernice za kvalitetnu obnovu. Međutim, smatram kako određeni primjeri dobre prakse mogu biti nazivani primjerima bolje prakse: dakako, kvalitetniji su od neadekvatne izgradnje, ali u nekim stavkama postoji mjesto za unaprijeđenje, primjerice stupovi i nadstrešnica ispred *Vile Danice* u Dragoviji ne odgovaraju tradicionalnoj gradnji te uz njezin *umjetni* interijer, sveukupni dojam tradicije nije postignut. Moglo bi se prokomentirati i solarne panele u konzervatorskom smislu,

²⁹⁵ Vidi u: Miroslav Klemm, *Prepoznajmo i sačuvajmo Opuzen*, Opuzen: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Zagreb: Naro naklada, 1996., str. 3. Valja napomenuti, kako je ovo djelo Klemm koristio kao bazu koju je proširio u kasnijem radu, vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 61–95.

²⁹⁶ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 57.

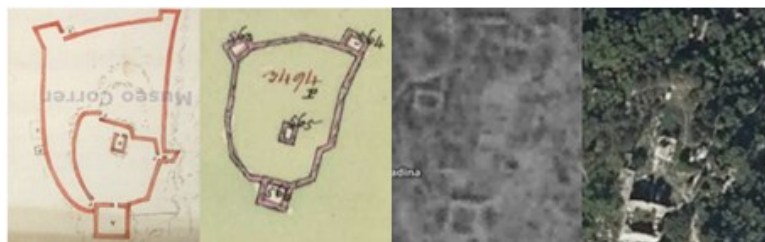
²⁹⁷ Vidi u: *Završna konferencija EU projekta CO-EVOLVE - Smjernice za integralnu zaštitu ruralnih krajolika i održivi razvoj turizma delte rijeke Neretve*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, http://zzpudnz.hr/NOVOSTI/nov_29102019 (pregledano 6. travnja 2023.).

²⁹⁸ Radi se o sljedećim dokumentima: Atenska povelja o restauriranju povijesnih spomenika, Preporuka o zaštiti ljepote i karaktera krajolika UNESCO-ova Preporuka o povijesnim urbanim krajolicima, Charter on Sustainable European Cities (2007.) i European Urban Charter II (2008.), The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas te The Paris Declaration on Heritage as a Driver of Development. Nadalje, dokumentima ICOMOS-a: Svjetska međunarodna stručna organizacija ICOMOS (International Council on Monuments and Sites), Međunarodna povelja o zaštiti i restauraciji spomenika i mjesta (1964., Venecijanska povelja), Dokument o autentičnosti iz Nare, Deklaracija o zaštiti duha mjesta iz Qubeca, ICOMOS-ova povelja o interpretaciji i prezentaciji mjesta kulturnog naslijeđa te ICOMOS-ova Povelja o vernakularnom graditeljskom naslijeđu (Charter on the built vernacular heritage) te dokumentima Vijeća Europe: Europska kulturna konvencija (Pariz, 1954.), Rezolucija (68) o aktivnom održavanju spomenika, skupina i područja građevina povijesnog i umjetničkog značaja u kontekstu regionalnog planiranja (1968.), Amsterdamska deklaracija (1975.), Europska povelja o arhitektonskom naslijeđu (Strasbourg, 1975.), Konvencija o zaštiti arhitektonskog naslijeđa Europe (Granada, 1985.), Europska konvencija o krajoliku (Firenza, 2000.), Okvirna konvencija Vijeća Europe o vrijednostima kulturnog naslijeđa za društvo ([Faro konvencija, 2005.]). Također Leeuwardenska deklaracija te Znanstveni projekt Urbanizam naslijeđa / Heritage Urbanism – HERU. Vidi u: *Prepoznavanje vrijednosti ruralnih krajolika doline Neretve*, Smjernice za integralnu zaštitu ruralnih krajolika i održivi razvoj turizma delte rijeke Neretve na projektu CO-EVOLVE, http://zzpudnz.hr/Portals/0/novosti/01_A_PREPOZNAVANJE%20Final.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

mđeutim, možda je tu potreban kompromis zbog njihove izuzetne korisnosti za stanovništvo općenito, a pogotovo ovog lokaliteta.²⁹⁹

Kada se govori o prepoznavanju vrijednosti i angažmanu u njihovoj promociji, ističe se predani rad fotografkinje Filipe Sršen. Autorica na svojem *Instagram* profilu redovito objavljuje analogne fotografije kojima bilježi stanje i duh *mista* i doline Neretve; ali i drugih dalmatinskih mjesta.³⁰⁰ Brižno odabranim kadrom, istovremeno osjetljivo i konkretno njezine fotografije ukazuju na čari situacija i života. Stoga se neupitno može zaključiti da autorica stvara portrete grada, u kojima promatrač neće ostati zakinut ni za jednu vrijednost.³⁰¹ Također, krajolik Opuzena i doline Neretve ne izostaje u opusu i drugih umjetnika, čime se potvrđuje potencijal prostora i prepoznavanje njegovih vrijednosti. Fotografije autorice Mije Popović koje prikazuju motive Opuzena postaju slikarska platna uz jedan *twist*: umjesto mrtve, prikazuju živu prirodu. Autorica fokusom na geometrijske forme živih detalja, budi znatiželju u promatraču. Minimalističkim pristupom ostavlja otvorenu interpretaciju, a pritom, upravo tom zadržanošću, odgovara mu na sva pitanja.³⁰²

3.2. Brštanik

Slika 38 Usporedba prostornih planova Brštana kroz stoljeća: 1. Tlocrt utvrde Gradina (Brštanik), rukopis u boji, 380 x 263 mm, 17. stoljeće, Museo Correr, Cl. XLIVb n. 0143; 2. Gradina (Brštanik), u: Katastarske karte 19. stoljeća, Habsburško carstvo; 3. Brštanik, u: Digitalna ortofoto snimka iz 1968. godine; 4. Brštanik, u: Digitalna ortofoto snimka iz 2021. godine

Brštanik je od 13. ožujka 1964. godine upisan u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.³⁰³ Upis u Registar jedina je poduzeta mjera zaštite ovog spomenika. Nije bilo nikakvih konzervatorskih intervencija. Današnji Brštanik čine zapušteni ostaci utvrde. S

²⁹⁹ Vidi u: Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 51–61.

³⁰⁰ Vidi u: *El_Chompeta*, Instagram, https://www.instagram.com/el_chompeta/ (pregledano 18. travnja 2023. godine).

³⁰¹ U ovom diplomskom radu korištene su fotografije Filipe Sršen, koje je autorica ljubazno ustupila. Molim čitatelja ovog rada da mi dozvoli priznati i napisati, kako sam uistinu počašćena što sam imala mogućnost o njima pisati i priložiti ih. Izuzetno se zahvaljujem Filipi na srdačnosti, suradnji i potpori, koje nikad nije nedostajalo.

³⁰² To se primjerice uočava na fotografiji dostupnoj na Instagram profilu autorice: *Look at the river, miapopovic*, Instagram, <https://www.instagram.com/p/B0yCBdnHAMi/> (pregledano 18. travnja 2023. godine).

³⁰³ Vidi u: Curić, *Donjoneretvanski kraj*, 1994., str. 157.

obzirom na prethodno isticani geostrateški položaj, oni su vidljivi iz široke okoline (pr. sl. 47). Trenutno najuočljiviji dio utvrde je element pod oznakom *A* na tlocrtu iz 17. stoljeća (sl. 31). Očuvani su svi vanjski zidovi tog elementa. Zbog razlike u visini, više se ističu pročelje i začelje zdanja (sl. 30). Ispred pročelja nalaze se ostaci stubišta koji vode do ulaza i koje, međutim, nije uporabljivo. Na pročelju i začelju očuvani su uski prozorski otvori, puškarnice. Unutrašnjost utvrde ispunjena je visokim raslinjem i stoga je neprohodno.

Ispred opisane utvrde nalazi se struktura najvećim dijelom u temeljima, dok je očuvan dio zida s jugozapadne strane (sl. 30). Najvjerojatnije se radi o cisterni pretvorenoj u skladište municije, kao što je bilo označeno slovom *B* na tlocrtu iz 17. stoljeća (sl. 31). Danas je ovaj element u upotrebi (sl. 30), ali uz promijenjenu funkciju: u njoj boravi čuvar, član protupožarne službe zbog preglednosti širokog terena doline Neretve koju pruža ova pozicija. Stoga je zbog potrebe, ali na neadekvatan način, prekrivena plastičnom zelenom tendom. Na sreću, radi se o neinvanzivnoj intervenciji. S druge strane, ambijent cijelog Brštanika narušen je instalacijom odašiljača signala visokog nekoliko metara te njemu potrebne napojne stanice (sl. 30). Infrastruktura je smještena istočno od nekadašnjeg skladišta municije.

Slika 39 Pogled na Brštanik i naselje Podgradina, albuminska fotografija, 20. stoljeće

Drugi dijelovi Brštanika danas se nažalost ne uočavaju. U 20. stoljeću oni su itekako bili prisutni u krajoliku, što je zorno na fotografiji stanja iz 20. stoljeća (sl. 39). To se uočava i usporedbom sadašnjeg stanja s prijašnjim (sl. 38). Na prikazima od 17. stoljeća do 1968. godine su vidljive obrambene zidine, upravo one za koje Tomasović navodi da su kasnoantičke. Sada se radi o zapuštenom lokalitetu prekrivenom vegetacijom, stoga se ne može govoriti o njihovom trenutnom stanju. Prema učenjima Maxa Dvořaka i s obzirom na stanje spomenika, radi se o uništavanju ili unakazivanju uzrokovanih neznanjem i nemarnošću.³⁰⁴ Razlog za promjenu sadašnjeg stanja također se pronalazi u primjeni učenja Maxa Dvořaka na ovu situaciju: Brštanik je spomenik izrazitog potencijala u vizuri krajolika, povezan je sa slikom mjesta, nosi uspomene na mjesto i oplemenjuje „tragovima starosti budeći ujedno u promatraču predodžbe o nastajanju i nestajanju“.³⁰⁵ Dodatnim istraživanjima bi se moglo ispitati postojanje crkve Sv. Mihovila te kasnoantičkog mozaika, o kojima postoje spomeni u literaturi.³⁰⁶ Njih također zagovara i Miroslav Klemm, predlažući adaptaciju utvrde u galeriju ili muzej.³⁰⁷

3.3. Kula Norinska

Slika 40 Kula Norinska, 2021.

³⁰⁴ Vidi u: Dvořak, Špikić, *Katekizam zaštite*, 2016. [1916.], str. 58.

³⁰⁵ Vidi u: Isto, str. 75.

³⁰⁶ Vidi u: Tomasović, »Grad – utvrda Brštanik«, 2016., str. 192–196.

³⁰⁷ Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 68.

Kula Norinska je očuvana u velikoj mjeri. Kulu okrugle forme kordonski vijenci dijele u tri zone.³⁰⁸ U evidencijskoj kartici Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske se navodi kako je izgrađena od opeke i obložena pravilnim klesanim kamenom.³⁰⁹ Prema trenutnom stanju i zbog nedostatka istraživanja Kule Norinske teško je precizno odrediti građevni materijal, međutim, svakako se uočava dominacija kamena, dok je opeka korištena kao ispuna (sl. 42) te za rub prozora (sl. 40). Debljina zidova je otprilike dva metra.³¹⁰ Pri dnu su zidovi nešto širi, otprilike 2.5 metra, cijela je kula visine oko 20 metara, a njezin je promjer otprilike 6.5 metara.³¹¹ Kako je prethodno navedeno, Zlatko Karač ističe Kulu Norinsku kao najznamenitije tursko ostvarenje – ona predstavlja najbolje očuvan primjer ovog tipa arhitekture u Hrvatskoj. Autor se bavio stanjem općenito arhitekture Osmanskog carstva iz 16. i 17. stoljeća na području Hrvatske. Hrvatski su teritorij Osmanlije osvajale od 1493. godine. S obzirom na to, da je taj teritoriji ostao najzapadniji u njihovim daljnjim osvajanjima, Hrvatska je nazivana predziđem kršćanstva. To je važna uzrečica za konzervatorsko gledište, s obzirom na to da se manifestirala u odnosu prema ovim spomenicima: upravo se predrasuda prema turskim činovima pretvorila u zanemarivanje njihovih ostvarenja i stoga brojna arhitektura nije sačuvana. Autor je naveo nekoliko iznimki sačuvane arhitekture, uslijed promijenjene funkcije (npr. prenamjena džamija u crkve) ili nastavka korištenja nakon odlaska Osmanlija (npr. fortifikacije ostaju u vojnim svrhama). Međutim, općenito su u Hrvatskoj slabo očuvani svi tipovi osmanske arhitekture, s iznimkom stambenih kula. Neke fortifikacije su sačuvane u ruševnim stanjima, pošto se nisu obnavljale.³¹²

Zlatko Karač se također bavio pitanjem konzerviranja turskih ostvarenja. Uz to što su oskudno sačuvana, ističe da su dugo bila ignorirana. O njima se tek odnedavno počelo raspravljati te je provedeno nekoliko restauratorskih projekata, među kojima je kao primjer fortifikacijske arhitekture dana kula u Drnišu. Na koncu, Karač ističe da je ove vrijednosti važno sačuvati upravo zbog ispreplitanja kulturnih raznolikosti, što je posljedica graničnog teritorija.³¹³ Zbog ovakvih okolnosti, i Kulu Norinsku bi se moglo bi promatrati kao *neželjenu* baštinu, što joj daje zajedničku karakteristiku sa spomenikom koji će se predstaviti u nastavku diplomskog rada (vidi potpoglavlje 3.6. Skulptura Stjepana Filipovića).

³⁰⁸ Vidi u: *Kula Norinska*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5464> (pregledano 6. travnja 2023.).

³⁰⁹ Vidi u: Isto.

³¹⁰ Vidi u: Isto.

³¹¹ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 154.; Božić, Zlodre, *Revitalizacija ruralnih*, 2019., str. 11.

³¹² Vidi u: Karač, »Turkish-islamic Architecture«, 2011., str. 442–450.

³¹³ Vidi u: Isto, str. 455–456.

Po konzervatorskom pitanju, jedina poduzeta mjera zaštite Kule Norinske je upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske 13. ožujka 1964. godine.³¹⁴ Iako je u literaturi istaknuto očuvano stanje Kule Norinske, ono nažalost danas nije lako uočljivo (sl. 40). Gotovo je u potpunosti obrasla bršljanom. Među raslinjem se nazire samo jedan prozorski otvor. Obrambene zidine tj. bolje rečeno obrambeni zidovi koji okružuju kulu s južne strane također su prekriveni raslinjem (sl. 40). Prolaskom kroz zidine, dolazi se do ulaza u kulu. S unutrašnje strane bili su jasno vidljivi obrambeni zidovi ispred ulaza u kulu, kao što se uočava na priloženoj fotografiji koja je nastala 2021. godine (sl. 41). Međutim, to se u dvije godine promijenilo. Pri posljednjem posjetu Kuli Norinskoj 30. travnja 2023. godine, ulaz je u potpunosti prekriven raslinjem.

Slika 41 Kula Norinska, između zidina i ulaza u kulu, 2021.

³¹⁴ Vidi u: Curić, *Donjoneeretvanski kraj*, 1994., str. 157.

Slika 42 Unutrašnjost Kule Norinske, 2023.

Trenutačno stanje unutrašnjosti kule prikazano je na priloženoj fotografiji (sl. 42). Tlo je pjeskovito. Uočavaju se tragovi kamenog stubišta, međutim, nije očuvana niti jedna podnica bilo koje etažne razine. Da su postojale dvije, zaključuje se prema udubljenjima u zidu, kao što se uočava na fotografiji (sl. 42). Također se na fotografiji mogu uočiti i grafiti na unutrašnjim zidovima kule. U gornjem lijevom kutu fotografije unutrašnjosti kao i na drugim pojedinim mjestima, postoje tragovi žbuke plave boje (sl. 42). Uočava se i nekoliko prozorskih otvora, dok je unutrašnjost mračna, što ne čudi s obzirom na prirodu funkcije. Postoje tri razine prozorskih otvora tj. puškarnica. Prva je razina najmanjih otvora i najbržeg ritma, odnosno najvećeg broja. Radi se o špaletnim prozorima. Drugi niz čine najširi otvori, polukružno zaključeni. Za razliku od prvog reda, ovi su otvori uži u unutrašnjosti, a na vanjskoj strani širi. Njih je, dakako zbog njihove širine, manje nego otvora na prvoj razini. Treći niz su također polukružno zaključeni otvori, slični drugom nizu, samo manji, zbog toga što nema prozorskih

profilacija. Njihov je najmanji broj. Na koncu, četvrti niz otvora nalazi se iznad pokrova, stoga na fotografiji unutrašnjosti nije uočljiv (sl. 42). Pokrov je u razini vijenca koji dijeli treću od četvrte razine otvora. Radovan Jerković navodi da je „pokrov od šćemerena kamena, a zidovi se dižu iznad pokrova jedno 1.50 m“.³¹⁵ Radomir Jurić navodi da se radi o kupoli.³¹⁶ Četvrti niz prozora odgovara drugom po veličini, međutim bez profilacija. U oblikovanju prozorskih otvora, među razinama ne postoji nikakav logičan odnos.

Prema klasifikaciji Maxa Dvořaka radi se o uništavanju i unakazivanju uzrokovanih neznanjem i nemarnošću te razaranju uslijed pogrešnog shvaćanja,³¹⁷ što je prethodno opisana problematika osmanske arhitekture, o kojoj je pisao Zlatko Karač. Kao što je bio slučaj i s Brštanikom, temelj za održavanje i zaštitu Kule Norinske je opća vrijednost spomenika, i dalje trajna dominacija u krajoliku uz činjenicu, da zapravo i tvori sliku mjesta.³¹⁸

3.4. Pjaca

Slika 43 Trg Kralja Tomislava (Pjaca), današnja situacija

Na popisu evidentiranih kulturnih dobara u Opuzenu nalazi se Urbana cjelina centar Opuzena, Crkva sv. Stjepana i Trg kralja Tomislava s objektima Gradske uprave, Kuće Nikolić, Franičević te Ajduk – Utavac, što je sve zapravo objedinjeno na Pjaci (sl. 37). U ovom će se

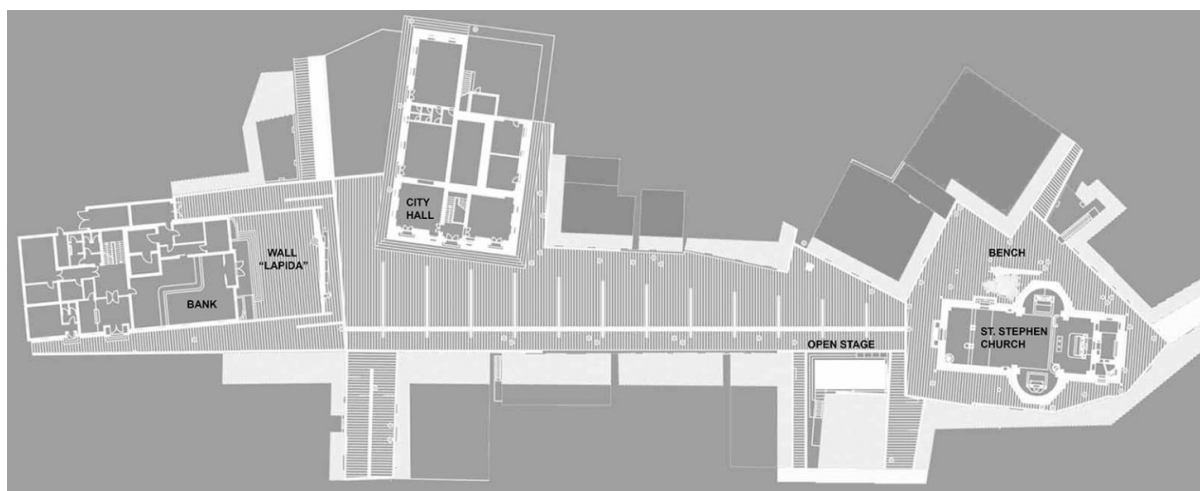
³¹⁵ Vidi u: Vidović, *Don Radovan Jerković*, 2000., str. 154.

³¹⁶ Vidi u: Jurić, »Srednjovjekovna nalazišta«, 2003., str. 335.

³¹⁷ Vidi u: Vidi u: Dvořak, Špikić, *Katekizam zaštite*, 2016. [1916.], str. 58–65.

³¹⁸ Vidi u: Isto, str. 75.

potpoglavlju promotriti stanje *kulise* Pjace: prostor trga i njegove tri najznačajnije arhitekture, čiji se prostorni raspored može pratiti na tlocrtu Pjace (sl. 43) i na fotografijama trenutnog stanja (sl. 44 i 45).

Slika 44 Tlocrt iz projekta uređenja Pjace, 2008.

Pjaca je u ovom ruhu od 2008. godine kada je obnovljena prema projektu arhitekta Nenada Fabijanića, što se uočava i na fotografiji današnjeg stanja (sl. 44).³¹⁹ Uređen je parter tj. izvedeno je kameno popločenje te su uklonjene zelene površine vidljive na fotografiji iz 20. stoljeća (sl. 34). Iako se popločenje ocjenjuje pozitivnim, naglašava se problem povišenja partera kojim su izgubljene dvije stube na ulazu u Gradsku upravu.³²⁰ Podignut je zid ispred zgrade banke, koji se uočava u donjem dijelu obje fotografije današnje Pjace (sl. 44 i 45). Zid je oblikovan kao izlog sa skulpturama, arheološkim nalazima koji su se nekad nalazili ispod sjenice pokraj javnog bunara. Ispred banke postavljen je korintski kapitel (sl. 44), dok se s druge strane zida nalaze torzo i fragment monumentalne ploče (sl. 45). Od kraja 2021. godine ovi su rimski nalazi uvršteni u Registar kulturnih dobara Hrvatske.³²¹ Korintski kapitel je postavljen naopako zbog natpisa o provenijenciji antičkih spomenika odnosno darivanju, koji se nalazi na otkrivenoj plohi.³²² Možda bi bilo zanimljivo postaviti suvremenu instalaciju stupa,

³¹⁹ *Trg Kralja Tomislava, 2008., Projekti – Javni prostori*, Nenad Fabijanić, http://www.nenadfabijanic.hr/hrvatski/projekti/opuzen_foto_hr.html (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³²⁰ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 58.

³²¹ *Rješenje Ministarstva kulture i medija, Uprave za zaštitu kulturne baštine KLASA: UP-I-612-08/21-06/0206, URBROJ: 532-06-02-02/1-21-1*, <https://www.opuzen.hr/grad/sazvana-7-sjednica-gradskog-vijeca-grada-opuzena/?download=41608> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³²² Uklesani tekst u prijevodu glasi: „ANĐELU VIDOVIĆU VRLO DOBROM I IZVRSNOM MUŽU, ZASLUŽNOM POGLAVARU NARONE. ŽUPNIK BARTOLOMEJ EREŠ“, vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 61.

kojim bi se kapitel mogao držati na pravilnoj strani, a rasvjetom ukazati na spomenuti uklesani tekst.

Crkva sv. Stjepana je u vrlo dobrom stanju. Njezino je pročelje u formi uspravnog pravokutnika. Na krajnjim rubovima se nalaze lezene koje nose plitko gređe. Ono je zajedno s krovnim vijencem oblikovano u formi zabata, kojim je pročelje zaključeno. Vijenac koji dijeli parapetnu zonu prekinut je istaknutim portalom pravokutne forme, polukružno zaključenim. Iznad portala i sredine pročelja nalazi se kružni prozor. Zidni plašt čini obloga od bijelog kamena. Crkva je jednobrodna, tlocrta u obliku latinskog križa čiji su bočni krakovi poligonalno zaključeni te glavni ravno zaključen, što se uočava na tlocrtu (sl. 43).³²³

Zgrada Gradske uprave odnosno Palača općine, također je u dobrom stanju, što se uočava na fotografiji današnje Pjace (sl. 44). Dvije etaže pročelja razdvaja konzolni vijenac, po sredini kojega je balkon. Središte pročelja je blagi rizalit na vrhu kojega nalazi sat, kao svojevrsna treća etaža. Balkon i sat izrađeni su od drugačijeg materijala, nego je pročelje od korčulanskog kamena.³²⁴

Slika 45 Pogled na istočni dio Trga Kralja Tomislava (Pjaca), današnja situacija

Dodavanje etaže koje je uslijedilo promjenom stare škole u banku, ocjenjuje se kao narušena vizura cijele Pjace, zbog toga što je ugrožena dotadašnja visinska granica. Zgrada banke prikazana je na fotografiji istočne strane Pjace (sl. 45). Kada se usporedi sa starom školom, koja se nalazi na pozadini fotografije Vilme Babić i Katice Matić (sl. 35), uočava se kako je novo oblikovanje prati prijašnje stanje zadržavajući određene elemente dekoracije.

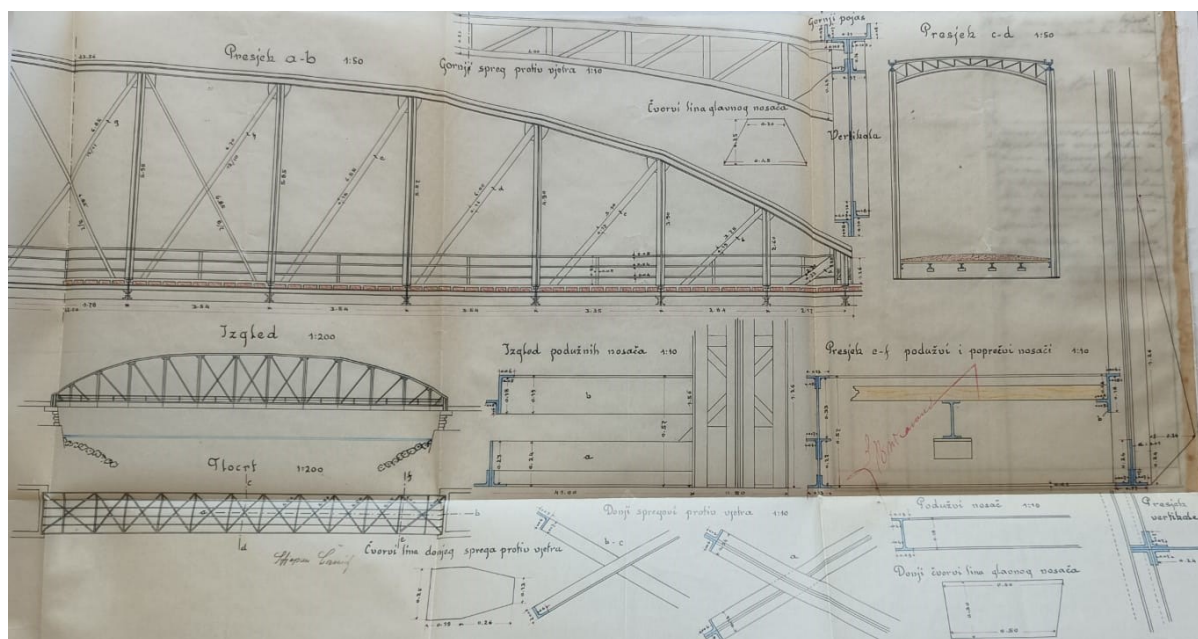
³²³ Vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 70.

³²⁴ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 57.

Dogradnja nove etaže otvorila je prostor za novu zonu dekoracije u parapetnoj zoni te etaže. Nikola Popić također naglašava da je šteta što se renovacija nije iskoristila kao prilika za premještanje portala na Pjacu. Prema autoru, problematika interpolacije kojom je narušen visinski red je ublažen postavljanjem zida u projektu Nenada Fabijanića.³²⁵

3.5. Stari Most

Također se na popisu evidentiranih dobara (sl. 37) nalazi i Most na Maloj Neretvi, odnosno Stari most. O njemu je pisao Miroslav Klemm navodeći kako je „stoljetna odrednica urbane slike Opuzena i važan likovni element njegove vedute“.³²⁶

Slika 46 Nacrt Starog mosta, u: „Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu“, 1934.

U Državnom arhivu u Splitu nalazi se građevinski dnevnik „Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu 1934. godine“³²⁷, u kojem se saznaje kako je projekt bio odobren godinu ranije, a izvršilo ga je poduzeće Stjepana Čanića iz Splita. Radovi u trajanju od 16 dana izvedeni su u rujnu 1934. godine. U dnevniku su opisane intervencije na mostu, a uključivale su čišćenje, struganje, kitanje i bojanje. Zanimljivo je vidjeti napomene o tijeku izvedbe, u kojima je navedeno nekoliko opaski o manjkavim izvedbama, koje su se odmah po reakciji i regulirale.³²⁸

³²⁵ Vidi u: Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, 2016., str. 58.

³²⁶ Vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 93.

³²⁷ Vidi u: Državni arhiv u Splitu, Direkcija pomorskog saobraćaja, 1.4. građevinski dnevnik, *Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu, 1934.*, HR-DAST-16.

³²⁸ „Danas sam pregledao rad, te sam konstatirao da čišćenje se izvodi ne u redu. Stoga sam strogo naredio da se otklone manjkavosti.; Uzeo na znanje Stjep. Čavić.“ Vidi u: Državni arhiv u Splitu, Direkcija pomorskog saobraćaja, 1.4. građevinski dnevnik, *Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu, 1934.*, HR-DAST-16, str. 2.

U dnevniku su priloženi nacrti infrastrukture mosta, presjeci i tlocrt, što se može vidjeti na priloženom nacrtu (sl. 46). Radi se o vrijednom nacrtu jer pruža uvid u konstrukciju te može biti od koristi i za buduće intervencije na mostu.

Usporedbom fotografije Starog mosta iz 1955. godine (sl. 36) sa današnjim stanjem (sl. 47), uočava se da je većim dijelom očuvano izvorno stanje mosta. Uviđa se razlika u njegovu podnožju. Također se na fotografiji iz 2020. godine može primijetiti na pojedinim mjestima korozija (sl. 47), a u usporedbi s trenutnim stanjem zapaža se njezino rapidno povećanje. O stanju mosta pisao je Miroslav Klemm, navodeći da su neutemeljeno i bespotrebno uništene kamene konstrukcije na obalama koje su flankirale most i bile s njim povezane. Jedna od njih može se uočiti na lijevoj strani fotografije mosta iz 1955. godine (sl. 36). Klemm također navodi da se prilikom obnove nasipa nije poštivalo Stari most.³²⁹ Izostanak održavanja i brige o mostu ističe Stjepan Šešelj.³³⁰ Ovime se ukazuje potreba za dodatnu zaštitu mosta kako bi se prevenirali neadekvatni zahtjevi.

Slika 47 Stari most na Maloj Neretvi (u vrijeme održavanja festivala *Zen Opuzen*), 2020.

³²⁹ Vidi u: Klemm, »Kulturno povijesni spomenici«, 2016., str. 93.

³³⁰ Stjepan Šešelj, »O kulturi na opuzenskim vodama«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 100.

3.6. Skulptura Stjepana Filipovića

Slika 48 Skulptura Stjepana Filipovića, 1978.

Među evidentiranim dobrima u Opuzenu je i Rodna kuća Stjepana Filipovića (sl. 37), borca protiv fašizma, koji je zbog govora prije svog pogubljenja proglašen herojem. Postao je poznat zahvaljujući fotografiji nastaloj nekoliko trenutaka prije njegove smrti, s omčom oko vrata i uzdignutim šakama. U Opuzenu je bio postavljen njegov spomenik 29. listopada 1978. godine, autora Mire Vuće i Stjepana Gračana.³³¹ Kompozicija skulpture odražavala je poznat motiv fotografije Stjepana Filipovića pred pogubljenje. Smještena na postament, skulptura se nalazila na ulazu u Opuzen, pokraj magistrale. Zbog krivo interpretiranih političkih shvaćanja u tada tekućem ratu, minirana je u srpnju 1991. godine. Ovo je primjer vandalskog odnosa prema spomeniku, koji je značajno oštećen, a njegovi sačuvani dijelovi mogu se uočiti na fotografiji (sl. 49). U recentnije vrijeme postoje inicijative da se spomenik restaurira i vrati na izvorno mjesto, međutim, no to više nije moguće jer je ono prodano i prenamijenjeno. Stoga

³³¹ Vidi u: Ivan Jurić, *Gradska glazba Metković 1886.-1986.*, Metković: Gradska glazba Metković, SIZ za kulturu općine, 1986., str. 181.

se razmišlja o vraćanju u dolinu Neretve, blizu ušća, između Opuzena i Ploča.³³² Iako se s velikim entuzijazmom pisalo o toj zamisli 2020. godine, u vrijeme pisanja ovog diplomskog rada, spomenik nije postavljen. Kao što prenosi *Večernji list*, ovom se skulpturom bavila Davorka Perić u sklopu projekta *Refreshing memory*, čiji je cilj ukazati na uništavanu i zaboravljenu baštinu NOB-a. Prema projektu, uočava se da je ovaj slučaj daleko od izoliranog u kontekstu Hrvatske i drugih zemalja bivše Jugoslavije. Stoga je cilj projekta na temelju interdisciplinarnе suradnje istražiti i osvježiti znanja o ovim spomenicima, a time i potaknuti upravljanje ovom baštinom.³³³

Slika 49 Očuvani dijelovi skulpture Stjepana Filipovića, 2020.

Spomenik Stjepanu Filipoviću je temeljito i kvalitetno prikazan u nagrađivanom filmu *Neželjena baština* redateljice Irene Škorić.³³⁴ U filmu koji je dostupan i preko mrežnih

³³² Vidi u: *Spomenik partizana Stjepana Filipovića vraća se u dolinu Neretve*, *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/spomenik-stjepanu-filipovicu-vraca-se-u-dolinu-neretve-1430499> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

³³³ Vidi u: *O projektu*, *Refreshing memory*, <https://refreshing-memory.com/o-projektu/> (pregledano 18. travnja 2023. godine).

³³⁴ Vidi u: *Dokumentarac nagrađen u Italiji: Neželjena baština: Važno je sačuvati obilježja nekog razdoblja kako ne bismo postali kao oni koji uništavaju remek-djela čovječanstva u Palmiri*, *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-televizija/nezeljena-bastina-vazno-je-sacuvati-obiljezja-nekog-razdoblja-kako-ne-bismo-postali-kao-oni-koji-unistavaju-remek-djela-covjecanstva-u-palmiri-6337708> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

stranica,³³⁵ prikazan je kontekst i stanje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj. Zvonko Maković naveo je kako se na prostoru bivše Jugoslavije od ukupno oko 15 000 tih spomenika u Hrvatskoj nalazi oko 6 000, od kojih je pak polovica ili značajno oštećena ili uništena. Kako bi se dao pregled stanja, uz opuzenski spomenik, kao primjer su izabrani i predstavljeni spomenici sljedećih lokaliteta: u Petrovoj gori, u Veljunu, u Brezovici u Sisku te u Kamenskoj.³³⁶ U filmu se saznaje kako su spomenici uništavani zbog toga što su dio *neželjene* povijesti, odnosno dio povijesnih političkih događanja koja se namjerno žele zataškati, ali i zbog krađe i preprodaje metalnih materijala. Tvrtko Jakovina naglašava kako unatoč težnjama da se dijelovi povijesti izbrišu, to dakako nije moguće te će tragovi uvijek postojati. Jakovina je također istaknuo kako je uništavanje ovih spomenika izuzetno prisutno u ruralnim sredinama. Temom rušenja ovih spomenika bavile su se i u filmu predstavile i Sanja Horvatinčić, Lana Lovrenčić te Snješka Knežević.

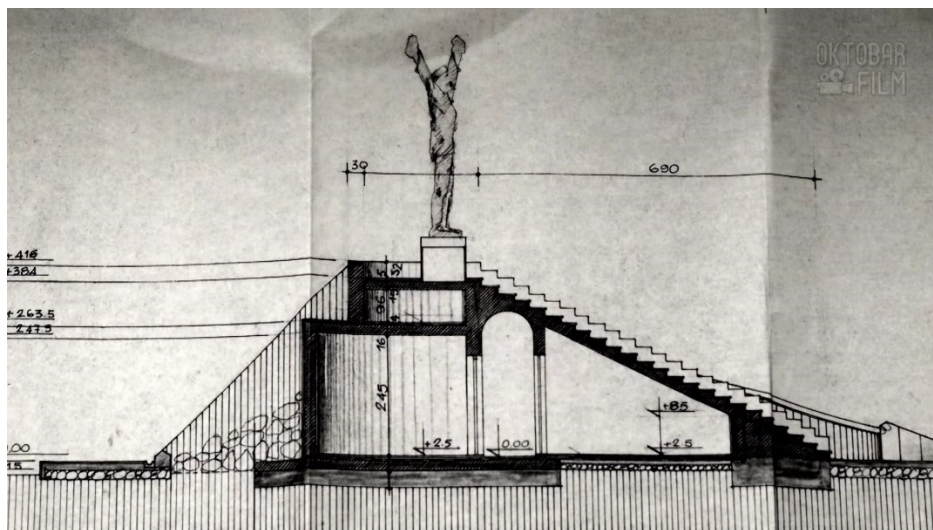
Slika 50 Autor Miro Vuco i skulptura Stjepana Filipovića nakon procesa izrade.

O spomeniku Filipovića u filmu je govorio i autor skulpture Miro Vuco (sl. 50). Naveo je kako je otvorenje popraćeno velikom posjećenošću, te da se spomenik mogao vidjeti s magistrale. *Arhitekt doline Neretve* Stanko Parmać bio je začetnik ideje o postavljanju ovog

³³⁵ Vidi u: *Neželjena baština – Ceo film (Oktobar film)*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=ObGyt-CUYFc> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

³³⁶ Vidi u: Isto, od minutaže 1:13:37.

spomenika. Vuco je naveo i kako je skulptura s klupom koja je činila dio kompozicije, bio visok pet metara kako bi bila uvjerljiva i dostojna u tom prostoru.

Slika 51 Presjek postamenta skulpture Stjepana Filipovića.

Miro Vuco podsjeća da se skulptura Filipovića srodne kompozicije nalazi u Valjevu, mjestu u kojem je Filipović stradao. Njezin je autor Vojin Bakić i ona nije uništena. Što se tiče samog vandalskog čina, navedeno je da su počinitelji poznati, ali nikad za svoje djelo nisu odgovarali. Dapače, istaknuo se sljedeći paradoks. Kada je skulptura minirana, skupina anonimnih mještana prikupila je ostatke i sakrila ih u skladište, kako oni ne bi bili dodatno uništeni ili ukradeni (sl. 52). Valja naglasiti da su očuvani dijelovi značajno oštećeni u miniranju, no nažalost ukradena je šaka i klupa, što se vidi i prema priloženoj fotografiji s izložbe (sl. 49).

Slika 52 Privremena i neadekvatna pohrana skulpture od uništenja do 2013. godine.

Godine 2013. ostaci skulpture su premješteni u lijevaonicu Ujević u Zagrebu, gdje se nalaze i danas,³³⁷ kako bi bili adekvatno pohranjeni, s obzirom na loše uvjete u privremenom spremištu. Međutim, kako su premješteni u Zagreb, tužilo se pojedince koji su skulpturu htjeli zbrinuti. Također se komentira potreba za restauriranjem spomenika – s obzirom na okolnosti, gdje je uništeno postolje, a prijašnja lokacija pretvorena u poslovnu zonu kako bi se otklonile bilo kakve ideje o povratku. Ova je odluka izuzetno kritizirana u filmu. Općenito se postavlja pitanje o restauriranju ne samo ovog, već i srodnih spomenika. Navode se problemi nedostatka volje i financija, ali i želje i potrebe. No ističe se važnost čuvanja sjećanja zbog obrazovanja. Redateljica je zaključila dokumentarac riječima kojima promišlja bi li djeca pitala „svoje roditelje što su ti spomenici, tko su ljudi na koje nas žele podsjetiti i zašto smo ih zaboravili“.³³⁸

3.7. Prijedlozi za oživljavanje ambijentalnih i spomeničkih vrijednosti

Osvrtom na povijesno-geografske stavke i izgled današnjeg Opuzena htjelo se predstaviti vrijednosti koje čine mjesto, što je temelj potrebe njihovog očuvanja. Ono je važno kako bi se u što kvalitetnijem stanju predale budućim naraštajima. Prepoznate vrijednosti čine povijesni aspekt nastajanja mjesta zajedno s njegovim akcentima koji tu povijest nose i na nju upućuju. U njima se prepoznaju osnove za obogaćivanje svakodnevice lokalnih stanovnika i posjetitelja u okviru ponude dodatnih kulturnih sadržaja te za stjecanje gospodarskih prilika u okviru turizma. Oživljavanje vrijednosti podrazumijeva skup postupaka od njihovog prepoznavanja do uključivanja u život lokalnih stanovnika i posjetitelja. Uključivanjem rada na spomenicima i sa spomenicima u baštinske zajednice, uvođenjem kulturnih ruta i postajanje dijelom šireg konteksta u okviru tehničkog atlasa, o čemu će biti riječi u nastavku, pronalazi se održivo rješenje pitanja održavanja i zaštite.

3.7.1. Baštinska zajednica, Faro konvencija

Jedan od načina provedbe ovih aktivnosti pronalazi se u Faro konvenciji u okviru pojma baštinske zajednice (eng. *Heritage community*).³³⁹ Republika Hrvatska je potpisala Faro

³³⁷ Vidi također u: *Kad spomenici ožive*, Refreshing memory, <https://refreshing-memory.com/izlozba/> (pregledano 15. svibnja 2023. godine).

³³⁸ Riječi redateljice na samom kraju filma *Neželjena baština*. Vidi u: *Neželjena baština – Ceo film (Oktobar film)*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=ObGyt-CUYFc> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

³³⁹ Puno ime ove konvencije glasi Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society i izdalo ju je Vijeće Europe kao ugovor pod brojem 199.. Objavljena je 2005. godine, a aktivno je stupila na snagu 2011. godine, vidi na: *Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention, 2005)*, Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention> (pregledano 7. travnja 2023.). Na službenoj web stranici Vijeća Europe saznaje se kako je „temeljena na ideji da poznavanje i korištenje baštine čine dio prava građana na sudjelovanje u kulturnom životu kako je definirano u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima“, vidi u: *Culture and Cultural Heritage Standards*, Council of Europe,

konvenciju 2007. godine.³⁴⁰ Konvencija se bavi „ekonomskim profilom kulturne baštine“ te se ističe „pravo svakog pojedinca da se bavi kulturnom baštinom po vlastitom izboru“ otada se mora shvatiti kao aspekt prava „na sudjelovanje u kulturnom životu“.³⁴¹

Konvencija definira pravo korištenja kulturne baštine u smislu korištenja povlastica koje baština može pružiti. No također otvara važnost obveze i odgovornosti prema toj baštini, što podrazumijeva očuvanje i materijalnih i nematerijalnih vrijednosti. U konvenciji se komentira i odnos prema kulturnoj baštini u kontekstu privatnog vlasništva. Naglašena je promjena fokusa s rasprave o vlasništvu na raspravu o tome kako netko može imati koristi od kulturne baštine. Ovdje se pronalazi uporište za mogućnosti rješavanja pitanja privatnog vlasništva Kule Norinske. Nadalje, Konvencija promovira stvaranje zajedničke kulturne baštine i shvaćanje baštine kao temelj mira. Radi se o inovativnoj konvenciji, pošto su po prvi put kulturnoj baštini dana prava poput ljudskih prava.³⁴²

Kako bi se stavke iznesene u Konvenciji mogle provoditi, među ostalim, u istoj se predlaže pojam baštinske zajednice. Pojam označava skupinu koja je prepoznala vrijednosti kulturne baštine i koja je javnim djelovanjem želi održavati i prenijeti budućim generacijama. Pojedince je u zajednicu povezala identifikacija s kulturnim nasljeđem, a njegova promocija postaje njihov zajednički cilj. Jednom kada su vrijednosti prepoznate, baština se shvaća živom, budući da reflektira život ljudi. Uglavnom se radi o volonterima te se ovom Konvencijom želi dati poticaj za priznavanje i uvažavanje njihova rada. Aktivnost baštinske zajednice može doprinijeti u podizanju svijesti o lokalnoj baštini i ispreplesti je s potrebama lokalnog stanovništva. Konvencijom se potiče interakcija kulturne baštine i održivog razvoja koja uključuje brojne gospodarske grane (poljoprivredu, maritimne djelatnosti, turizam, obrazovanje...). Svijest o vrijednostima kulturne baštine može potaknuti želju za njihovim

[https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#%2219677725%22:\[2\]](https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#%2219677725%22:[2]) (pregledano 7. travnja 2023.).

³⁴⁰ Odluka o proglašenju zakona o potvrđivanju okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, *Narodne Novine*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2007_05_5_68.html (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³⁴¹ Vidi u: Lauso Zagato, »The Notion of „Heritage Community“ in the Council of Europe’s Faro Convention. Its Impact on the European Legal Framework«, u: Nicolas Adell i dr., *Between Imagined Communities of practice: Participation, Territory and the Making of Heritage*, Göttingen: Göttingen University Press, 2015., str. 144. (Dostupno na: <http://books.openedition.org/gup/191>, pregledano 7. travnja 2023.).

³⁴² Vidi u: Simona Pinton, »The Faro Convention, the Legal European Environment and the Challenge of Commons in Cultural Heritage«, u: (ur.) Simona Pinton, Lauso Zagato, *Cultural Heritage. Scenarios 2015-2017*, digitalno izdanje: Edizioni Ca’ Foscari, 2017., str. 315–334. (dostupno na: <https://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/libri/978-88-6969-225-3/the-faro-convention-the-legal-european-environment/>, pregledano 7. Travnja 2023.).

očuvanjem. U cilju za potragom kvalitetnijeg života i stvaranja ugodnijeg okruženja, baština može donijeti brojne benefite i važno je odgovorno se ophoditi prema njoj.³⁴³

Upravo se na temelju djelovanja dvije udruge u Opuzenu, Santa Valerio³⁴⁴ i Stari Most³⁴⁵, iste može prepoznati kao baštinske zajednice, s ciljem dodatnog poticanja njihova rada, bilo promotivno, bilo financijski. To bi također otvorilo put umrežavanju s drugim baštinskim zajednicama, što bi omogućilo razmjenu iskustava i dobrih praksi te potencijalnih suradnji. U njihovo bi se djelovanje mogli uključiti i spomenici, radi širenja ponude, ostvarivanja profita te promidžba zaštite spomenika, kojom bi se stekla održivost.

3.7.2. Kulturne rute, Deklaracija Santiago de Compostela

Drugi se način oživljavanja vrijednosti s ciljem uključivanja baštine u život lokalnih stanovnika i posjetitelja vidi u okviru projekta Kulturnih ruta (eng. *Cultural Routes*), koji je također izdalo Vijeće Europe 1987. godine u okviru Deklaracije Santiago de Compostela. I ovom se deklaracijom promiču „ljudska prava, kulturna raznolikost“ i međunarodna suradnja, a u okviru kulturnih ruta poseban je fokus stavljen na „suradnju u istraživanju i razvoju; jačanje sjećanja, povijesti i europske baštine; kulturne i obrazovne razmjene mladih Europljana; suvremene kulturno-umjetničke prakse te kulturni turizam i održivi kulturni razvoj“.³⁴⁶ One mogu obuhvaćati i materijalnu i nematerijalnu baštinu. Dosad je ostvaren veliki broj kulturnih ruta, a Hrvatska je od 2016. godine do sada uključena u njih četrnaest.³⁴⁷

U okviru dokumenta *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*³⁴⁸ prepoznat je Krajoblik Neretve, agrarni i fortifikacijski (br. 78). U ovom su diplomatskom radu predstavljene

³⁴³ Vidi u: *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (CETS No. 199)*, 2005., Council of Europe. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatyid=199> (pregledano 7. travnja 2023.).

³⁴⁴ Radi se o organizatorima festivala Zen Opuzen, vidi na: *Opuzen je ponovno središte hrvatske street art scene: Pogledajte umjetnička djela koja oduzimaju dah*, Journal.hr, <https://www.journal.hr/kultura/umjetnost-i-dizajn/zen-opuzen-2020-je-ponovo-srediste-hrvatske-street-art-scene-pogledajte-umjetnicka-djela-koja-oduzimaju-dah/> (pregledano 7. travnja 2023.), udruzi koja je organizator također drugih brojnih sadržaja i aktivnosti kojima *misto živi*, vidi na: *Ove godine Zen Opuzen okuplja još 3 događanja u Zen Opuzen Madness!*, Grazia.hr, <https://grazia.hr/zen-opuzen-madness-street-art-festival-filmske-projekcije-pustanje-zmajeva/> (pregledano 7. travnja 2023.).

³⁴⁵ Također udruza koja organizira brojna događanja, koja uključuju i održavanje tradicionalnih događanja, ali i uvođenje novih, vidi na: *Udruza Stari Most*, Facebook, <https://www.facebook.com/udruza.starimost/> (pregledano 7. travnja 2023.).

³⁴⁶ *Cultural Routes of the Council of Europe programme*, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³⁴⁷ *Kulturne rute Vijeća Europe u Republici Hrvatskoj, 2021.*, https://mint.gov.hr/UserDocsImages/2022_sustainable/220429_Kulturne_rute_VEU2021.pdf (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³⁴⁸ Vidi u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije,

dvije fortifikacije u užem području Opuzena i izložene kao njegovi akcenti. Iako se Brštanik i Kula Norinska ne nalaze pod upravom grada kako je prethodno bilo navedeno, od iznimne su važnosti za njegovu povijest. Uz potencijalne prvo međuopćinske, potom i međunarodne suradnje, smatram da ovi lokaliteti imaju kapacitet za ostvarivanje kulturnih ruta. Naime, u širem krugu nalazi se još nekolicina fortifikacijskih spomenika,³⁴⁹ kao također i u susjednoj Bosni i Hercegovini (primjerice Počitelj). Upravo bi prepoznati krajolik zajedno s utverdama Kulom Norinskom i Brštanikom mogao biti podloga za ostvarivanje nove kulturne rute, kojom bi se predstavljala povijest fortifikacija i odnosa s Mletačkom Republikom i Osmanskim carstvom. Na ovaj bi se način također uspostavila zaštita dugo zanemarivanih osmanskih ostvarenja na širem području, na koju je poticao i Zlatko Karač.³⁵⁰

3.7.3. Atlas hrvatske tehničke enciklopedije, Leksikografski zavod Miroslav Krleža

U okviru Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža od 1951. godine radi se na stvaranju Tehničke enciklopedije,³⁵¹ u sklopu koje je od 2023. godine pokrenut projekt *Atlas hrvatske tehničke baštine*. Ovim projektom se mapira hrvatska tehnička baština, a dostupan je *online* u svrhu stvaranja baze, dostupnosti podataka i prostornog konteksta.³⁵² Radi vremena i načina izgradnje, Stari most se može sagledavati i kao tehnička baština.³⁵³ Stoga se predlaže uključivanje ovog spomenika u navedeni projekt, kako bi se upotpunila baza, a spomenik pridružilo kontekstu ovakvog tipa baštine, s ciljem njegove dodatne i održive zaštite.

http://www.zzpudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023.).

³⁴⁹ Na interaktivnoj karti moguće je vidjeti kako se u Kleku nalazi utvrda Smrdan grad te utvrda Vrtar blizu Borovaca, vidi u: *Karta utvrda i gradina*, <https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=17LTIJVKDfjir13Nu4Er16cVsJQQ&ll=43.178727664433744%2C17.484471907701707&z=10&fbclid=IwAR2vLdUe7Eamg00xBXA-nqWU8yxgJZ2NSo5WSjBqAY9J-UrGcuFoJ7ayqs> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

³⁵⁰ Vidi u: Karač, »Turkish-islamic Architecture«, 2011., str. 442–456.

³⁵¹ Vidi u: *Hrvatska tehnička enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnicka-enciklopedija-1966-1997/> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

³⁵² Vidi u: *Atlas hrvatske tehničke baštine*, Hrvatska tehnička enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://tehnika.lzmk.hr/atlas/> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).

³⁵³ Prema napomeni mentora dr. sc. Marka Špikića, prof.

Zaključak

Današnji stanovnik ili posjetitelj, po dolasku u Opuzen primijetit će da se radi o malom, dalmatinskom gradiću na obali rijeke, uz osjećaj blizine mora (sl. 3). Uočit će kako grad okružuju brojni kasetni poljoprivredni tereni čija raznolikost boja i orijentacija tvori igru u prostoru, uspoređivanom s *land-art* intervencijom (sl. 26).³⁵⁴ Moglo bi se i nadodati kako se ova igra odvija na velikoj pozornici, s obzirom na to da su brda i planine što ih okružuju, opisani kao amfiteatar.³⁵⁵ Ako bi bila pozornicom, u njezinom bi se središtu onda nalazio Opuzen, kojim je priča i započeta. Međutim, taj isti stanovnik ili posjetitelj, dok bi pio kavu ili domaći sok od mandarine na glavnom trgu, ne bi ni posumnjao kako je ova jezgra iz povijesne perspektive zapravo kulisa. Čitatelju valja naglasiti da se ovim stavom ni želi niti cilja umanjiti vrijednost današnje Pjace i grada, već se dapače, želi produbiti. Osim ulice koja joj se nalazi u centru, nema ni traga ni spomena kako je središte *pozornice* nekad bila utvrda Forte Opus.

Iako se radi o malom mjestu i dugo zanemarivanom prostoru, prema istraženom pregledu uočava se bogata povijest. Nju je uvjetovala pozicija grada na graničnom području i geostrateški položaj, ali i ugrožavala močvarna situacija. Prati se kontinuirano korištenje ovih prostora kao značajnih trgovačkih puteva od prapovijesti do novog vijeka. Nadalje, prema pronađenim podacima, od kasne antike bilježi se vojna funkcija, koja postaje dominantna u kasnom srednjem vijeku, a uz jenjavanje, traje sve do 19. stoljeća. Nju smjenjuje funkcija naselja, koja započinje krajem 17. stoljeća, a preuzima dominaciju u 18. stoljeću. Svjedoci ovog povijesnog tijeka i naratori povijesnih događaja bivaju i danas stojeći spomenici u Opuzenu i njegovoj okolini. Međutim, zbog trenutnog stanja u kojem se nalaze, oni više o povijesti šapuću nego govore. Taj će šapat uopće i moći čuti samo onaj, koji za nj sam pokaže interes, jer se danas spomenici gotovo ne vide. Stoga je ideja ovog diplomskog rada bila predstaviti spomenike u Opuzenu i njegovoj okolini, predstaviti povijest grada kao spomenik i time ukazati na vrijednosti koje je potrebno očuvati.

Kako bi to bilo moguće, uzor za ostvarivanje sadržaja, uz mentorovo usmjeravanje, pronađen je u projektu umjetničke topografije, kojom se mjestu daje uloga okosnice za promatranje spomenika. Prema njemu, izvedena je geneza grada koja uz povijesne nacрте i stare fotografije čini osnovu za promatranje njegove preobrazbe iz trgovišta u utvrdu, a potom u

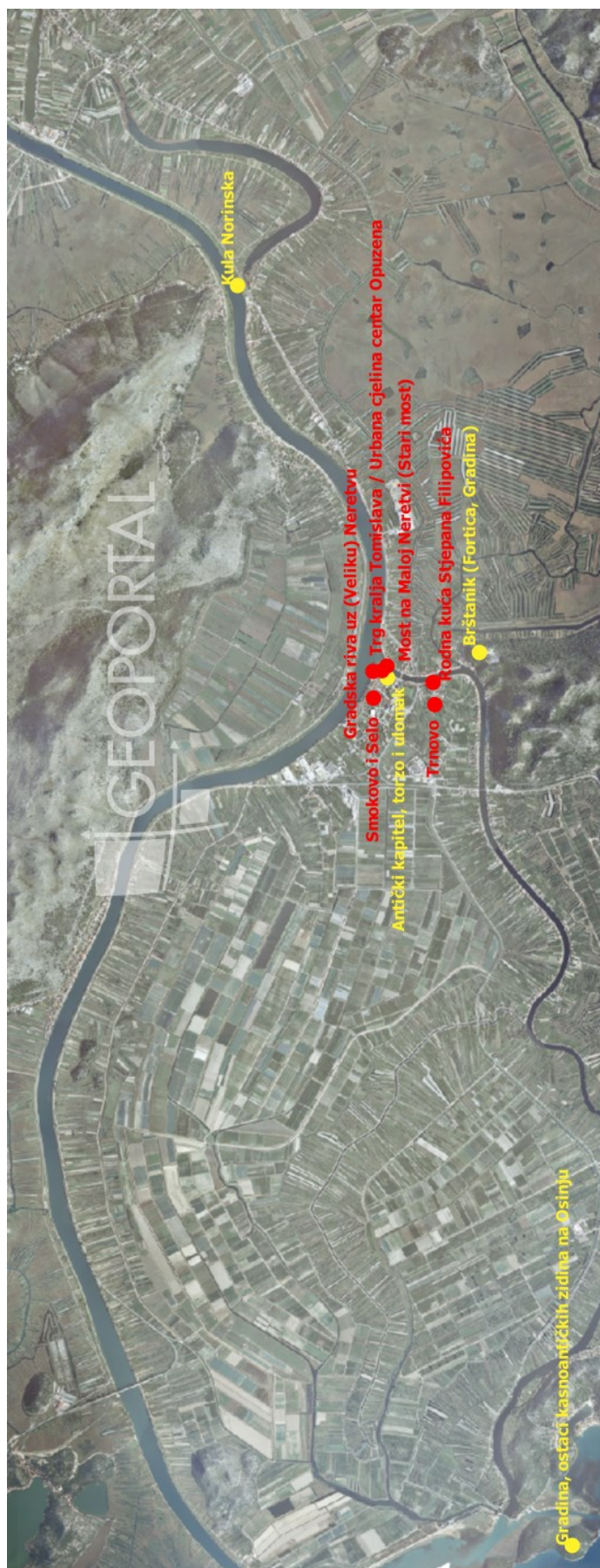
³⁵⁴ Vidi u: *Stanko Parmac, Arhitekt Donje Neretve*, Idis Turato, <https://www.idisturato.com/blog/2012/02/05/stanko-parmac-arhitekt-donje-neretve/> (pregledano 6. travnja 2023.).

³⁵⁵ Vidi u: Sonja Wild Bičanić, *British travellers in Dalmatia 1757–1935: plus little bit more about Dalmatia today*, Zaprešić: Fraktura, 2006., str. 96–98.

naselje. Spomenuti spomenici s ulogom naratora ove priče, uz svoju prisutnost u krajoliku, određuju se akcentima u prostoru. Nadalje, vrhunac ukazivanja na njihove vrijednosti je promatranje i shvaćanje njihova stanja, čime se budi apel za zaštitom, kako bi se te vrijednosti očuvale sadašnjim i budućim naraštajima.

Stoga su prema ovim kriterijima te prema povijesnoj situaciji u Opuzenu, kao akcenti odabrani Brštanik, Kula Norinska, Pjaca i Stari most. Prva dva spomenuta, Brštanik i Kula Norinska, dva su zapuštena spomenika ogrnuta vegetacijom (sl. 38 i 40). Radi se o fortifikacijama upisanim u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Održavanje Kule Norinske otežava činjenica da je u privatnom posjedu, međutim, prema Faro konvenciji pronalazi se rješenje, putem promjene fokusa s rasprave o vlasništvu na raspravu o benefitu kulturna dobra. Sljedeća je otežavajuća okolnost i što nijedna utvrda nije pod upravom grada Opuzena, međutim, počevši od toga da se na grbu Opuzena nalazi samo Kula Norinska, dok Brštanik na nj pruža možda najširi pogled, do njihovih ključnih povijesnih odnosa s gradom, ovo se smatra i podlogom za međuopćinsku suradnju sa zajedničkim ciljem proširenja sadržaja i poboljšanja života svih pojedinaca. Prvenstveno se predlažu zahvati isključivo uklanjanja vegetacije i održavanja. Nadalje, druga su dva spomenika uvrštena među evidentirana dobra. Promatranjem Pjace kao akcenta, uz njezine vlastite vrijednosti, kako je prethodno navedeno, uočava se potencijal za proširenje povijesnog narativa o fortifikacijama. Iz perspektive zaštite, Pjaca i objekti na njoj su u zadovoljavajućem stanju. Na koncu, Stari most predstavlja spomenik iz vremena koji je uvelike utjecao na izgled opuzenskog krajolika danas, uz to što je glavna figura u njegovoj panorami, stoga je pregled izveden kako bi se ukazalo na potrebe njegove zaštite kojom bi se spriječile potencijalne loše obnove i nekvalitetni zahvati, kojima bi se struktura ugrozila. S obzirom na očuvanost i vrijeme izgradnje, Stari most predstavlja primjer tehničke baštine, stoga se predlaže uključivanje u projekt *Atlas hrvatske tehničke baštine*. Osvrtom na spomenik Stjepanu Filipoviću htjelo se ukazati i na problematiku vandalskog odnosa prema *neprikladnoj* baštini, kojim je izgubljen jedan gradski akcent. Isti bi također trebao ostati zapamćen kao primjer koji bi upućivao na prakse koje se ne bi trebalo u budućnosti ponavljati, ali i na to, kako su se događale.

Uz provođenje zaštite, po pitanju svih akcenata i povijesti grada, predlažu se i dodatna istraživanja te se poziva na planiranje održivosti. Nadalje, uz prijedloge utemeljene na dva dokumenta Vijeća Europe, Faro konvenciji i Deklaraciji Santiago de Compostela, zajednica se može aktivirati i živjeti zajedno sa spomenicima i od spomenika. Međutim, dužna im je pružiti brigu i održavanje, što se provode u okviru zaštite, kako bi ih mogli uživati i budućim naraštajima.

Prilog 1 Prostorni prikaz spomenika koji su tematizirani u ovom diplomskom radu.
Legenda: Žutom bojom označeni su zaštićeni spomenici, a crvenom evidentirani.

Popis arhivskih izvora i literature

1. Begović-Dvoržak, Vlasta, »Plovni putevi prema Neretvi i Naroni - kasnoantički lokaliteti na otoku Mljetu«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup*, (Metković, 6.–9. listopada 2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., str. 289–303.
2. Biasoletto, Bartolomeo, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla maestà del re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trst: H. F. Favager, 1841., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/bub_gb_x1pP1nRwUkkC/page/n125/mode/2up?q=fort+opus&view=theater (pregledano 4. travnja 2023.).
3. Blaće, Ante »Eastern Adriatic forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta...«, u: *Annales, Series Historia et Sociologia* 24 (2014.), str. 239–252.
4. Božić, Nikša, Zlodre, Marijana, *Revitalizacija ruralnih naselja doline Neretve*, Dubrovnik: Regionalna razvojna agencija Dubrovačko-neretvanske županije - DUNEA, 2019. [Dostupno na: <http://www.zzpudnz.hr/LinkClick.aspx?fileticket=cV0FVGFq3cA%3D&tabid=767.>]
5. Butorac, Drago, »Osvrt na zemljišni katastar u Dalmaciji«, u: *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*, Split: Slobodna Dalmacija, 1992., str. 19–27.
6. Carrara, Frano (prir.) Špikić, Marko, *Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara: s 48 minijturnih prikaza predstavljajući najvažnije narodne nošnje*, Split: Etnografski muzej, 2006.
7. Clermond Lombard, Henri, *Traité de climatologie médicale: comprenant la météorologie médicale et l'étude des influences physiologiques, pathologiques, prophylactiques et thérapeutiques du climat sur la santé*, Paris: J.-B. Baillièere et fils, 1877., str 224., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/b23983395_0002/page/n229/mode/1up?q=Forte+opus (pregledano 4. travnja 2023. godine).
8. Curić, Zoran, *Donjoneretvanski kraj: potencijalni i valorizirani turistički činitelji*, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, 1994.
9. Curić, Zoran, Kapović, Zdravko, »Opuzen nekad i danas«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 9–34.
10. Czermiński, Marcin, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, Krakov: Redakcyi Missyj Katolickich, 1899., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/zpodrypoboniihe00czergoog/page/n321/mode/2up?q=fort+opus> (pregledano 4. travnja 2023.).
11. Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o Jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1996., str. 465–469.
12. Čoralić, Lovorka, Manin, Marino, »Neretvanski kraj u putopisu Giacoma Concine«, u: *Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost* 9 (1998.), str. 104–110.
13. Damjanović, Dragan, »Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015.), str. 121–34.
14. Društvo sv. Jeronima, *Danica: Koledar i ljetopis društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1902.*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1902., str. 222.
15. Društvo sv. Jeronima, *Danica: Koledar i ljetopis društva svetojeronimskoga za просту godinu 1903.*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1903., str 222.
16. Državni arhiv u Splitu, Direkcija pomorskog saobraćaja, 1.4. građevinski dnevnici, *Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu*, 1934., HR-DAST-16.
17. Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar, Mape „Grimani“, 1727., HR-DAZD-6-132.

18. Dvořak, Max, *Katekizam zaštite spomenika*, (prir.) Marko Špikić, prevela s njemačkog Jasenka Mirenić Bačić, Zagreb: Jesenski i Turk, 2016. [prvo izdanje 1916.].
19. Evans, Arthur, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection*, London: Longmans, Green and co., 1876., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/agv6012.0001.001.umich.edu/page/361/mode/1up?q=fort+opus&view=theater> (pregledano 4. travnja 2023.).
20. *Export, Organ des Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande*, Berlin, 17. travnja 1888., str. 2., dostupno na: Internet Archive https://archive.org/details/bub_gb_4F4sAAAAYAAJ/page/217/mode/1up?q=Forte+opus (pregledano 30. siječnja 2023.).
21. Fortis, Alberto, (prir.) Bratulić, Josip, *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 1984. [prvo izdanje 1774.].
22. Gardner Wilkinson, John, *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovia, and remarks on the Slavonic nations*, Volume 2, New York: Cambridge University Press, 2013. [prvo izdanje 1848.].
23. Glibota, Milan, *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Zadar: Državni arhiv Zadar, 2006.
24. *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1899.*, dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1899/page/957/mode/2up?q=Forte+opus (pregledano 30. siječnja 2023.).
25. *Guida generale di Trieste il Goriziano l'Istria Fiume e la Dalmazia 1903., vol 2.*, dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1903/page/n1691/mode/1up?q=Forte+opus&view=theater (pregledano 30. siječnja 2023.).
26. Hoernes, Moritz, *Dinarsiche Wanderungen; Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Beč: C. Graeser, 1894., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/bub_gb_vl9OAAAAYAAJ/page/n29/mode/2up?q=fort+opus (pregledano 4. travnja 2023.).
27. Horvat, Zorislav, »Turske kule i gradovi u lici i krbavi«, u: *Senjski zbornik* 40(1) (2013.), str. 417–470.
28. Horvat-Levaj, Katarina, Reberski, Ivanka (ur.), *Ludbreg - Ludbreška Podravina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1997.
29. Hrabal, Jiří, »Češki putopisni tekstovi o Kraljevini Dalmaciji«, u: *Književna smotra* 204 (2022.), str. 53–64.
30. Jurić, Ivan, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković 1850.-1918.*, Metković: Matica Hrvatska, 2000.
31. Jurić, Ivan, *Gradska glazba Metković 1886.-1986.*, Metković: Gradska glazba Metković, Siz za kulturu općine, 1986.
32. Jurić, Radomir, »Arheološka nalazišta donjoneretvanskog kraja«, u: *Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost* 9 (1998.), str. 7–33.
33. Jurić, Radomir, »Srednjovjekovna nalazišta donjoneretvanskog kraja«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup* (Metković, 6.-9.10.2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003, str. str. 333–368.
34. Kapović, Zdravko, »Regulacija rijeke Neretve i melioracija njene delte«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučćenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 187–198.
35. Kapović, Zdravko, Rajković, Dražen, *Gradska glazba Opuzen 1917.–2017.*, Opuzen: Grafika Markulin, 2017.
36. Karač, Zlatko, »Turkish-islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia: Issues of Assessment and Reconstruction«, u: *4th International Conference on Hazards and*

- Modern Heritage (H&mH) (CICOP Italy and BH CICOP) The Importance of Place* (Sarajevo: Arhitektonski i građevinski fakultet, 13.–16. lipnja 2011.), (ur.) Lana Kudumović, Aida Idrizbegović-Zgonić, Sarajevo: CICOPBH, 2011., str. 442–459.
37. Karač, Zlatko, Žunić, Alen, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj: osmanska i suvremena baština*, Zagreb: Arhitektonski fakultet, UPI-2M plus, 2018.
 38. Klemm, Miroslav, »Kulturno povijesni spomenici župe sv. Stjepana prvomučenika Opuzen«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 61–95.
 39. Klemm, Miroslav, *Prepoznajmo i sačuvajmo Opuzen*, Opuzen: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Zagreb: Naro naklada, 1996.
 40. Lanza, Francesco, *Saggio storico statistico-medico sopra l'antica città di Narona e lo stato presente del suo territorio corredato di alcune inedite antiche iscrizioni e di una carta topografica litografata*, Bolonja: Marsigli, 1842.
 41. Macan, Trpimir, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, Zagreb, Klek: Galerija Stećak, 1990., [prošireno izdanje izdanje; prvo izdanje 1971.].
 42. Manenica, Hrvoje, »Antički fluvijalni lokaliteti u dolini Neretve«, u: *Histria antiqua* 21 (2012.), str. 279–292.
 43. Marcotti, Giuseppe, *L'Adriatico Orientale*, Firenca: B. Bemporad & Figlio, 1899., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/MarcottiAdriaticoOrientale/page/n289/mode/2up?q=fort+opus> (pregledano 4. travnja 2023.).
 44. Mihaljević, Ivo, »Opuzen danas«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 35–43.
 45. Mora, Luigi *Guida generale amministrativa commerciale e corografica di Trieste, il Goriziano, l'Istria, Fiume e la Dalmazia*, Trst: E. Sambo & C., Gorizia: Giov. Paternolli, 1894, str. 59., dostupno na: Internet Archive, https://archive.org/details/Guida_TS-1894/page/n91/mode/2up?q=Forte+opus (pregledano 4. travnja 2023. godine).
 46. N. N., »Kula Norinska«, u: *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, knjiga 11, (ur.) Antun Vujić, Zagreb: Proleksis: Večernji list, 2006., str. 291.
 47. Pederin, Ivan (ur.), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos, 1989.
 48. Pejić, Pijo Mate, »Dva biskupa iz reda franjevac«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47 (2005.), str. 225–246.
 49. Persich, Juraj Josip, »Još nešto o Neretvi. Razgovor. Inostranac i mještanima.«, u: *Zora dalmatinska*, 20. listopada 1845., str. 333, dostupno na: *Zora dalmatinska*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=1485C980-43BD-4E00-8D9B-3BE35378D48B#> (pregledano 6. travnja 2023.).
 50. Petter, Franz, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, 1. dio, Gotta: Justus Perthes, 1857.
 51. Pinton, Simona »The Faro Convention, the Legal European Environment and the Challenge of Commons in Cultural Heritage«, u: (ur.) Simona Pinton, Lauso Zagato, *Cultural Heritage. Scenarios 2015-2017*, digitalno izdanje: Edizioni Ca' Foscari, 2017., str. 315–334. (dostupno na: <https://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/libri/978-88-6969-225-3/the-faro-convention-the-legal-european-environment/>, pregledano 7. Travnja 2023.).
 52. Popić, Nikola, »Urbanizam opuzenske župe«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 45–60.
 53. Radić, Dinko, »Uloga doline Neretve i 'otočkog mosta' u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup*, (Metković, 6.–9. listopada 2001.), (ur.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., str. 305–320.

54. Šarić-Šušak, Tamara, *Kartografska zbirka Državnog arhiva u Zadru*, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2022.
55. Šešelj, Stjepan (ur.), Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, *Hrvatski neretvanski zbornik* 4 (2012.), str. 124–127.
56. Šešelj, Stjepan, »O kulturi na opuzenskim vodama«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 97–139.
57. Tomasović, Marinko, »Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja«, u: *Ivan Slamnig, hrvatski književnik, Zbornik radova dvanaestog Neretvanskog književnog susreta* (Dubrovačko-neretvanska županija, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, 29. 9.–1. 10. 2016.), (ur.) Stjepan Šešelj, Zagreb, Metković, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Hrvatska kulturna zaklada, Hrvatsko slovo, 2016., str. 183–208.
58. United States Commission of Fish and Fisheries, *Report of the Commissioner of fish and fisheries for 1873–4 and 1874–5, Part 3.*, Washington: Government printing office, 1876., str. 658., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/reportofcommissi734unit/page/658/mode/2up?q=Forte+opus> (pregledano 30. siječnja 2023.).
59. Valentinelli, Giuseppe, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagreb, 1855., str. 194., dostupno na: Internet Archive, <https://archive.org/details/bibliografiadel00valegoog/page/n209/mode/2up?q=narenta> (pregledano 30. siječnja 2023.).
60. Vidović, Mile, *Don Radovan Jerković: život i djelo: prigodom 100. godišnjice rođenja, 150. godišnjice mučeničke smrti (1900.-1950.)*, Metković: Matica hrvatska, 2000.
61. Volarević, Ivan, *Stećci u Neretvi: Umjetnost i obred*, katalog izložbe, brošura (siječanj – veljača 2022.), Metković: Ustanova za kulturu i sport Metković, 2020.
62. Volarević, Ivan, Vekić, Ivan, *Biži, biži, kuga mori! Materijalna svjedočanstva o zaraznim bolestima i epidemijama u dolini Neretve*, katalog izložbe, brošura (prosinac 2017. – siječanj 2018.), Metković: Ustanova za kulturu i sport Metković, 2017.
63. Vrčić, Fra Vjeko, *Neretvanske župe*, Imotski: Udruga KAP, 2018.
64. Wild Bićanić, Sonja, *British travellers in Dalmatia 1757–1935: plus little bit more about Dalmatia today*, Zaprešić: Fraktura, 2006.
65. Zagato, Lauso, »The Notion of “Heritage Community” in the Council of Europe’s Faro Convention. Its Impact on the European Legal Framework«, u: Nicolas Adell i dr., *Between Imagined Communities of practice: Participation, Territory and the Making of Heritage*, Göttingen: Göttingen University Press, 2015., str. 141–168. (Dostupno na: <http://books.openedition.org/gup/191>, pregledano 7. travnja 2023.).
66. Žmegač, Andrej, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 2009.

Popis internetskih izvora

1. Andrew Archibald Paton, *Highlands and islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire* v.2., London: Chapman and Hall, 1869., dostupno na: HathiTrust Digital Library <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hnuq5n&view=1up&seq=9> (pregledano 4. travnja 2023.).
2. Arthur John Evans, Hrvatska Enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18688> (pregledano 4. travnja 2023.).
3. *Atlas hrvatske tehničke baštine*, Hrvatska tehnička enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://tehnika.lzmk.hr/atlas/> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).
4. *Autocesta*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4714> (pregledano 30. siječnja 2023.).
5. *Bartolomeo Biasoletto*, Istarska enciklopedija, <https://ie.lzmk.hr/Clanak/283> (pregledano 25. ožujka 2023.).
6. *Brštanik*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6015> (pregledano 6. travnja 2023. godine).
7. Carl Gustaf Löwenhielm, *La Tour de Galata*, National Museum Stockholm, <https://collection.nationalmuseum.se:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=39393&viewType=detailView> (pregledano 6. travnja 2023.).
8. *Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention, 2005)*, Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention> (pregledano 7. travnja 2023.).
9. *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (CETS No. 199)*, 2005., Council of Europe. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatyenum=199> (pregledano 7. travnja 2023.).
10. *Culture and Cultural Heritage Standards*, Council of Europe, [https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:\[2\]}](https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:[2]}) (pregledano 7. travnja 2023.).
11. *Cultural Routes of the Council of Europe programme*, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).
12. *Dokumentarac nagrađen u Italiji: Neželjena baština: Važno je sačuvati obilježja nekog razdoblja kako ne bismo postali kao oni koji uništavaju remek-djela čovječanstva u Palmiri*, Jutarnji list, <https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-televizija/nezeljena-bastina-vazno-je-sacuvati-obiljezja-nekog-razdoblja-kako-ne-bismo-postali-kao-oni-koji-unistavaju-remek-djela-covjecanstva-u-palmiri-6337708> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).
13. *Drijeva*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16252> (pregledano 25. ožujka 2023.).
14. *Dubrovačko-neretvanska županija*, The FAME, stranice posvećene sustavnom i znanstvenom proučavanju zastava i grbova, <https://zeljko-heimer-fame.from.hr/hrvat/hr-du1.html#hr-du-op> (pregledano 25. ožujka 2023.).
15. *El Chompeta*, Instagram, https://www.instagram.com/el_chompeta/ (pregledano 18. travnja 2023. godine).
16. *Evlija Čelebi*, Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=18718> (pregledano 5. travnja 2023.).
17. *Guillaume Berggren, The Galata Tower*, Wellcome Collection, <https://wellcomecollection.org/works/k7c98y5j/items> (pregledano 6. travnja 2023.).

18. *History and facts*, Visit Opuzen, <https://visitopuzen.com/history-and-facts/> (pregledano 1. veljače 2023.).
19. *Hrvatska tehnička enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnicka-enciklopedija-1966-1997/> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).
20. Jacques Grasset de Saint-Sauveur, *Prikaz stanovnice iz Opuzena*, oko 1797. godine, dostupno na: Google Arts and Culture, <https://artsandculture.google.com/asset/costumes-de-diff%C3%A9rents-pays-femme-morlaque-de-l-isle-opus-labrousse-jacques-grasset-de-saint-sauveur/kQEdE6B3-cmiNw> (pregledano 28. ožujka 2023.).
21. Jacques Grasset de Saint-Sauveur, *Prikaz stanovnika iz Opuzena*, oko 1797. godine, dostupno na: Google Arts and Culture, <https://artsandculture.google.com/asset/costumes-de-diff%C3%A9rents-pays-morlaque-de-l-isle-opus-labrousse-jacques-grasset-de-saint-sauveur/cwEkPB3yJZl7Qw> (pregledano 28. ožujka 2023.).
22. *Jadranska magistrala*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28474> (pregledano 30. siječnja 2023.).
23. Josef Kalis, *Cesta po Dalmaciji, Černé Hoře a Bosně*, V Rychnově n. K.: J. Kalis, 1895., str. 96., dostupno na: Národní digitální knihovna, <https://ndk.cz/view/uuid:348f5a50-b6ec-11dd-bd45-000d606f5dc6?page=uuid:f71e1c40-f766-11e7-a97b-005056827e51&fulltext=Forte%20opus> (pregledano 5. travnja 2023.).
24. *Kad spomenici ožive*, Refreshing memory, <https://refreshing-memory.com/izlozba/> (pregledano 15. svibnja 2023. godine).
25. *Karta utvrda i gradina*, <https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=17LTIJVKDfjir13Nu4Er16cVsJQQ&ll=43.178727664433744%2C17.484471907701707&z=10&fbclid=IwAR2vLdUe7Eamg00xBXA-nqWU8yxgJZ2NSo5WSjBqAY9J-UrGcuFoJ7ayqs> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).
26. *Knjiga koja opisuje neretvansku bolest*, Dubrovniknet, <https://www.dubrovniknet.hr/knjiga-koja-opisuje-neretvansku-bolest/> (pregledano 31. siječnja 2023.).
27. *Kula Norinska*, Južni.hr [Kula Norinska, bila je pretvorena i u vjetrenjaču za mlin \(južni.hr\)](http://www.juzni.hr/kula-norinska-bila-je-pretvorena-i-u-vjetrenjaču-za-mlin) (pregledano 30. ožujka 2023. godine).
28. *Kula Norinska*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5464> (pregledano 6. travnja 2023.).
29. *Kulturne rute Vijeća Europe u Republici Hrvatskoj*, 2021., https://mint.gov.hr/UserDocsImages/2022_sustainable/220429_Kulturne_rute_VEU2021.pdf (pregledano 25. ožujka 2023. godine).
30. *Look at the river, miapopovic*, Instagram, <https://www.instagram.com/p/B0yCBdnHAMi/> (pregledano 18. travnja 2023. godine).
31. *Marcotti Giuseppe*, Dizionario biografico dei Friulani, <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/marcotti-giuseppe/> (pregledano 4. travnja 2023.).
32. *Moritz Hoernes*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25874> (pregledano 5. travnja 2023.).
33. *Neželjena baština – Ceo film (Oktobar film)*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=ObGyt-CUYFc> (pregledano 14. svibnja 2023. godine).
34. *Odluka o proglašenju zakona o potvrđivanju okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo*, Narodne Novine, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2007_05_5_68.html (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

35. *O projektu*, Refreshing memory, <https://refreshing-memory.com/o-projektu/> (pregledano 18. travnja 2023. godine).
36. *Opuzen (Fort Opus), Katastarske karte 19. stoljeća, Habsburško carstvo*, Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?bbox=1953340.0090215965%2C5313982.821311547%2C1956968.3792080083%2C5315275.084820994&map-list=1&layers=3%2C4> (pregledano 6. travnja 2023.).
37. *Opuzen*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45359> (pregledano 1. veljače 2023.).
38. *Opuzen je ponovno središte hrvatske street art scene: Pogledajte umjetnička djela koja oduzimaju dah*, Journal.hr, <https://www.journal.hr/kultura/umjetnost-i-dizajn/zen-opuzen-2020-je-ponovo-srediste-hrvatske-street-art-scene-pogledajte-umjetnicka-djela-koja-oduzimaju-dah/> (pregledano 7. travnja 2023.).
39. *Osinj*, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45678> (pregledano 25. ožujka 2023.).
40. *Ovako je izgledala opuzenska delta Neretve 1684. godine*, Metković News, <https://metkovic-news.com/news/ovako-je-izgledala-opuzenska-delta-neretve-1684-godine/> (pregledano 5. travnja 2023.).
41. *Ove godine Zen Opuzen okuplja još 3 događanja u Zen Opuzen Madness!*, Grazia.hr, <https://grazia.hr/zen-opuzen-madness-street-art-festival-filmske-projeksije-pustanje-zmajeva/> (pregledano 7. travnja 2023.).
42. Paul Lucas, *Kula Galata u Istanbulu*, Travelogues Travellers' views, Places – Monuments – People, <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=45367> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).
43. *Pelješki most, Povezana Hrvatska*, <https://povezananahrvatska.eu/projekti/peljeski-most/> (pregledano 30. siječnja 2023.).
44. *Postdampfer auf der Narenta bei Forte Opus*, Österreichische Nationalbibliothek digital, https://onb.digital/result/BAG_12954607, (pregledano 30. siječnja 2023.).
45. *Prepoznavanje vrijednosti ruralnih krajolika doline Neretve*, Smjernice za integralnu zaštitu ruralnih krajolika i održivi razvoj turizma delte rijeke Neretve na projektu CO-EVOLVE, http://zppudnz.hr/Portals/0/novosti/01_A_PREPOZNAVANJE%20Final.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 14. svibnja 2023. godine).
46. *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, http://www.zppudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023.).
47. *Rješenje Ministarstva kulture i medija, Uprave za zaštitu kulturne baštine KLASA: UP-I-612-08/21-06/0206, URBROJ: 532-06-02-02/1-21-1*, <https://www.opuzen.hr/grad/sazvana-7-sjednica-gradskog-vijeca-grada-opuzena/?download=41608> (pregledano 25. ožujka 2023. godine).
48. *Spomenik partizana Stjepana Filipovića vraća se u dolinu Neretve*, Večernji list, <https://www.vecernji.hr/vijesti/spomenik-stjepanu-filipovicu-vraca-se-u-dolinu-neretve-1430499> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).
49. *Stanko Parmać, Arhitekt Donje Neretve*, Idis Turato, <https://www.idisturato.com/blog/2012/02/05/stanko-parmac-arhitekt-donje-neretve/> (pregledano 6. travnja 2023.).
50. *The Austro-Hungarian Monarchy in Words and Pictures*, Die Welt der Habsburger <https://www.habsburger.net/en/chapter/austro-hungarian-monarchy-words-and-pictures> (pregledano 30. siječnja 2023.).

51. *Topoteka* *doline* *Neretve*,
https://dolinaneretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 6. travnja 2023.).
52. *Tradicija života s trupom i lađom, plovilima doline Neretve*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7546> (pregledano 30. siječnja 2023.).
53. *Trg Kralja Tomislava, 2008., Projekti – Javni prostori*, Nenad Fabijanić, http://www.nenadfabijanic.hr/hrvatski/projekti/opuzen_foto_hr.html (pregledano 25. ožujka 2023. godine).
54. *Umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, <https://www.ipu.hr/section/hr/37/umjetnicka-topografija-hrvatske> (pregledano 4. travnja 2023.).
55. *Udruga Stari Most*, Facebook, <https://www.facebook.com/udruga.starimost/> (pregledano 7. travnja 2023.).
56. Vincenzo Maria Coronelli, *Isolario dell'Atlante Veneto, tomo II*, 1696., dostupno na: PHAIDRA, a service by Sistema Bibliotecario di Ateneo, Università degli Studi di Padova, <https://fc.cab.unipd.it/fedora/objects/o:352212/methods/bdef:Book/view?language=en#page/196/mode/2up> (pregledano 29. ožujka 2023. godine).
57. *Završna konferencija EU projekta CO-EVOLVE - Smjernice za integralnu zaštitu ruralnih krajolika i održivi razvoj turizma delte rijeke Neretve*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, http://zppudnz.hr/NOVOSTI/nov_29102019 (pregledano 6. travnja 2023.).
58. *Zen Opuzen*, <https://www.zenopuzen.com/>, (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Popis slikovnih priloga

Slika 1, Opuzen i dolina Neretve, topografska karta 1 : 100 000, izvor reprodukcije: *Geoportal DGU*, <https://geoportal.dgu.hr/> (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 2, Opuzen, topografska karta 1 : 25 000, izvor reprodukcije: *Geoportal DGU*, <https://geoportal.dgu.hr/> (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 3, Opuzen, pogled na grad sa sjeveroistoka, izvor reprodukcije: *Grad Opuzen, službene stranice na društvenoj mreži Facebook*, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=159679280157977&set=a.159679256824646> (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 4, Vincenzo Maria Coronelli, Potamografski prikaz rijeke Neretve i Opuzena, u: *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta...*, *Isolario dell'Atlante Veneto*, tomo III, tav. 110, kraj 17. st., bakrorez, crno-bijeli tisak, izvor reprodukcije: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5964146w/fl.item.zoom#> (pregledano 28. ožujka 2023. godine), izvor informacija o reprodukciji: *Internet Culturale*, https://www.internetculturale.it/jmms/iccviewer/iccviewer.jsp?id=mag_GEO0014104 (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 5, Pjeskovite plaže na ušću Neretve, autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 6, Opuzen (*Fort Opus*) i dolina Neretve, topografska karta 1 : 75 000, treća vojna izmjera Habsburške monarhije provedena u razdoblju od 1869.–1887. godine, izvor reprodukcije: Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?bbox=1946795.6697390631%2C5309865.505296912%2C1961146.7217996048%2C5320184.50411541&map-list=1&layers=43> (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 7, Hugo Charlemont, *Poštanski parobrod na Neretvi u blizini Opuzena*, 1892., crtež perom u crnoj boji, izvor reprodukcije: *Österreichische Nationalbibliothek*, https://onb.digital/result/BAG_12954607 (pregledano 28. ožujka 2023. godine).

Slika 8, Trupa, tradicionalno plovilo u dolini Neretve, autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 9, Grb grada Opuzena, izvor reprodukcije: *The FAME, stranice posvećene sustavnom i znanstvenom proučavanju zastava i grbova*, <https://zeljko-heimer-fame.from.hr/hrvat/hr-du1.html> (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 10, Vincenzo Maria Coronelli, detalj karte južne Dalmacije, u: *Isolario dell'Atlante Veneto*, tomo II, 1696., str. 152.–153., bakrorez, crno-bijeli tisak, izvor reprodukcije: PHAIDRA, a service by Sistema Bibliotecario di Ateneo, Università degli Studi di Padova, <https://fc.cab.unipd.it/fedora/objects/o:352212/methods/bdef:Book/view?language=en#page/196/mode/2up> (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 11, Vincenzo Maria Coronelli, *Karta toka rijeke Neretve od Čitluka do ušća, s tlocrtom Forte Opusa*, u: *Isolario dell'Atlante Veneto*, tomo II, 1696., str. 157., bakrorez, crno-bijeli tisak, izvor reprodukcije: *Internet Culturale*,

https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0008249 (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 12, Vincenzo Maria Coronelli, *Forte Opus*, u: *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta...*, *Isolario dell'Atlante Veneto, tomo III*, tav. 110, kraj 17. st., bakrorez, crno-bijeli tisak, izvor reprodukcije: *Internet Culturale*,

https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0011362, (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 13, Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar, Mape „Grimani“, HR-DAZD-6-132, Camozzini i Barbieri, *Distretto Fort'Opus*, 1727.

Slika 14, Alessandro Barbieri, *Forte Opus*, 1765., izvor reprodukcije: Milan Glibota, *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Zadar: Državni arhiv Zadar, 2006., str. 81.

Slika 15, Nikola Popić, Rekonstrukcija utvrde Forte Opus: preklapanje tlocrta nekadašnje tvrđave i današnje stanje, reprodukcija u knjizi, izvor reprodukcije: Nikola Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 59.

Slika 16, Evidencijski planovi iz 1877. godine, Državni arhiv u Splitu, listovi 8. i 9., HR-DAST-152 Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju.

Slika 17, Situacijski plan uređenja Neretve (češ. *Situační plán k upravení Neretvy*), u: *Zprávy Spolku architektův a inženýrů v Království českém*, Prag: Društvo arhitekata i inženjera u Češkom kraljevstvu, 20(4), s. [126c], 1885.–1886., ISSN 1803-3342, izvor reprodukcije: *Národní digitální knihovna*, <https://ndk.cz/view/uuid:c8f5704e-2864-465b-91fd-7bf9ac60004d?page=uuid:6bfbbf30-1342-11e8-8485-5ef3fc9ae867&fulltext=opuzen> (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 18, radionica Carla Cumina, *Spomenik provedenoj regulaciji rijeke Neretve*, obelisk, kamen, 1885., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 19, Pietro Kurajica, *Panorama Opuzena*, albuminska fotografija, podlijepljena kartonom, 24,5 x 32 cm, 1880-tih, izvor fotografije: *Topoteka doline Neretve*, https://dolananeretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 20, Pietro Kurajica, *Panorama Opuzena*, albuminska fotografija, podlijepljena kartonom, 24,5 x 32 cm, 1880-tih, izvor fotografije: *Topoteka doline Neretve*, https://dolananeretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 29. ožujka 2023. godine).

Slika 21, Čuvari nasipa na Neretvi pred Opuzenom, nepoznat autor, fotografija, početkom 20. stoljeća, izvor fotografije: *Topoteka doline Neretve*,

<https://dolinaneretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 22, Opuzen, Razglednice hrvatskih gradova i mjesta između dva svjetska rata - iz fonda Andrije Ključke, razglednica, 1934. godine, izvor reprodukcije: *Topoteka doline Neretve*, https://dolinaneretve.topoteka.net/?doc=270277&fbclid=IwAR3VQEua186-wAzqawPbcQThy513GCsGqj4FCaIECDtwJfvY0BXIpw4hGQQ#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 23, Riva na Velikoj Neretvi u Opuzenu, nepoznat autor, fotografija, 1939., izvor reprodukcije: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1422-AG FOTO, album 17, E-130-108.

Slika 24, Riva na Velikoj Neretvi u Opuzenu, nepoznat autor, fotografija, 1939., izvor reprodukcije: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1422-AG FOTO, album 17, E-130-109.

Slika 25, Izgradnja brane na Maloj Neretvi u Opuzenu, reprodukcija u knjizi, 1969., izvor reprodukcije: Zdravko Kapović, »Regulacija rijeke Neretve i melioracija njene delte«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016, str. 182.

Slika 26, Dolina Neretve, fotografija, 2023., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 27, Obiteljske kuće u Opuzenu, fotografija, 2023., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 28, Stambene zgrade u Opuzenu, fotografija, 2023., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 29, Festival *Zen Opuzen*, pogled na istočnu obalu Male Neretve, fotografija, 2019., autorica: Filipa Sršen.

Slika 30, Ostaci utvrde Brštanik, fotografija, 2019., autor fotografije: Marin Veraja, izvor fotografije: *Arheološki muzej Narona, službene stranice na društvenoj mreži Facebook*, <https://m.facebook.com/amnarona/photos/a.2377654625650699/2377657115650450/?type=3> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 31, Tlocrt utvrde Gradina (Brštanik), rukopis u boji, 380 x 263 mm, 17. stoljeće, Museo Correr, Cl. XLIVb n. 0143, izvor reprodukcije: *Archivio della Comunicazione*, <https://www.archiviodellacomunicazione.it/sicap/Disegni/1926/?WEB=MuseiVE> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 32, Griesbach i Knaus, *Kula Norinska*, razglednica, 1930-tih, iz kolekcije Nikše Margete, izvor reprodukcije: *Kula Norinska, Južni.hr* <https://www.juzni.hr/kula-norinska-bila-je-pretvorena-i-u-vjetrenjacu-za-mlin.html> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 33, Usporedba dvije kule: Kula Norinska (detalj s karte toka Neretve od Gabele do ušća, 1684., izvor reprodukcije: Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 2009., str. 116.) i Paul Lucas, *Kula Galata u Istanbulu*, otisak grafike, u: *Voyage du sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV, &c. par ordre de Louis XIV, dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte, &c...*, vol. I, Amsterdam, Steenhouwer & Uytwerp, 1720., str. 49., izvor reprodukcije: *Travelogues Travellers' views*,

Places – Monuments – People, <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=45367> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 34, Pjaca, središnji trg Opuzena, nepoznat autor, fotografija, sredina 20. stoljeća, izvor reprodukcije: Župa Opuzen, <http://www.zupaopuzen.hr/povijest-zupe/> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 35, Zgrada nekadašnje osnovne škole na Pjaci, detalj s fotografije *Vilma Babić i Katica Matić u šetnji Pjacom u Opuzenu*, 1950-tih, u vlasništvu Miroslava Klemma, izvor reprodukcije: Topoteka doline Neretve, https://dolinaneretve.topoteka.net/?Impressum%2FKontakt#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 36, Željezni most na Maloj Neretvi (Stari most), fotografija, 1955., izvor reprodukcije: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1422-AG FOTO, album 192, H-809-010.

Slika 37, Tablica evidentiranih kulturnih dobara u Opuzenu, u: *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije*, „Službeni glasnik Dubrovačko-neretvanske županije“, broj 6/03., 3/05.-uskl., 3/06*, 7/10., 4/12.-isp., 9/13., 2/15.-uskl., 7/16., 2/19., 6/19.-proč. tekst, 3/20. i 12/20.-proč. tekst, 2020., dostupno na: http://www.zzpudnz.hr/Portals/0/1_DNZ/01_CIDPPDNZ_PROCISCENI_03_21%20potpisani.pdf?ver=7nmoZ1w-B-0kwo2cO9q8CA%3d%3d (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

Slika 38, Usporedba tlocrtnog rasporeda Brštanika: 1. Tlocrt utvrde Gradina (Brštanik), rukopis u boji, 380 x 263 mm, 17. stoljeće, Museo Correr, Cl. XLIVb n. 0143, izvor reprodukcije: *Archivio della Comunicazione*, <https://www.archiviodellacomunicazione.it/sicap/Disegni/1926/?WEB=MuseiVE> (pregledano 30. ožujka 2023. godine); 2. Gradina (Brštanik), u: Katastarske karte 19. stoljeća, Habsburško carstvo, izvor reprodukcije: *Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century)*, Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1954498.290408084%2C5313183.851805902%2C1956089.2832280144%2C5313750.492434989> (pregledano 30. ožujka 2023. godine); 3. Brštanik, u: Digitalna ortofoto snimka iz 1968. godine, izvor reprodukcije: Geoportal DGU, <https://geoportal.dgu.hr/> (pregledano 30. ožujka 2023. godine); 4. Brštanik, u: Digitalna ortofoto snimka iz 2021. godine, izvor reprodukcije: Geoportal DGU, <https://geoportal.dgu.hr/> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 39, Pogled na Brštanik i naselje Podgradina, albuminska fotografija, 20. stoljeće, izvor reprodukcije: Topoteka doline Neretve, https://dolinaneretve.topoteka.net/?Impressum%2FKontakt#ipp=50&p=1&searchterm=opuzen&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5%2C6&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&vp=false&sort=publish_date&sortdir=desc (pregledano 30. ožujka 2023. godine). Napomena: izneseni podaci o fotografiji dostupni na izvoru da je fotografija djelo Pietra Kurajice iz 1880-tih ne mogu biti ispravni pošto tada nisu postojale građevine koje se uočavaju na fotografiji. O izgradnji naselja Podgradine vidi u: Nikola Popić, »Urbanizam opuzenske župe«, u: Zdravko Kapović i dr., *300-ta obljetnica Župe svetog Stjepana Prvomučenika*, Opuzen: Grafika Markulin, 2016., str. 53.

Slika 40, Kula Norinska, fotografija, 2021., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 41, Kula Norinska, između zidina i ulaza u kulu, fotografija, 2021., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 42, Unutrašnjost Kule Norinske, fotografija, 2023., autori fotografije: Bepo Volarević, Nikola Volarević i Marijeta Volarević.

Slika 43, Trg Kralja Tomislava (Pjaca), današnja situacija, izvor reprodukcije: *Visit Opuzen*, <https://visitopuzen.com/wp-content/uploads/2022/01/VisitOpuzen-Opuzen-01.jpg> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 44, Tlocrt projekta Pjace, 2008., izvor reprodukcije: *Trg Kralja Tomislava, 2008., Projekti – Javni prostori, Nenad Fabijanić*, http://www.nenadfabijanic.hr/hrvatski/projekti/opuzen_foto_hr.html (pregledano 25. ožujka 2023. godine).

Slika 45, Pogled na istočni dio Trga Kralja Tomislava (Pjaca), današnja situacija, izvor reprodukcije: <https://crveni-patuljak.business.site/> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 46, Nacrt Starog mosta, u: „Bojadisanje željeznog mosta u Opuzenu“, 1934., HR-DAST-16 Direkcija pomorskog saobraćaja, 1.4. građevinski dnevnic.

Slika 47, Stari most na Maloj Neretvi (u vrijeme održavanja festivala *Zen Opuzen*), fotografija, 2023., autorica fotografije: Filipa Sršen.

Slika 48, Skulptura Stjepana Filipovića, fotografija, 1978., izvor reprodukcije: Refreshing memory, <https://refreshing-memory.com/baza/> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 49, Očuvani dijelovi skulpture Stjepana Filipovića, fotografija, 2020., izvor reprodukcije: *Spomenik partizana Stjepana Filipovića vraća se u dolinu Neretve*, Večernji list, <https://www.vecernji.hr/galleries/gallery-438795/?page=4> (pregledano 30. ožujka 2023. godine).

Slika 50, Autor Miro Vuco i skulptura Stjepana Filipovića nakon procesa izradnje, isječak iz filma *Neželjena baština*, 1:20:44.

Slika 51, Presjek postamenta skulpture Stjepana Filipovića, isječak iz filma *Neželjena baština* 1:15:20.

Slika 52, Privremena i neadekvatna pohrana skulpture od uništenja do 2013. godine, isječak iz filma *Neželjena baština* 1:24:26.

Prilog, Prostorni prikaz spomenika koji su tematizirani u ovom diplomskom radu. Legenda: žutom bojom označeni su zaštićeni spomenici, a crvenom evidentirani. Spomenici su mapirani pomoću programa QGIS. Izvor karte: GeoportalDGU <https://geoportal.dgu.hr/> (pregledano 13. travnja 2023. godine).

Summary

The town of Opuzen is located in the south of the Republic of Croatia, near the delta of Neretva River. This master thesis examines the city from the perspective of artistic topography, inspired by a project of the Institute of Art History, which entails an insight into the genesis of the city, specifically geographical, traffic and demographic features, as well as the historical context, in order to present the transformation of Opuzen from its creation to its current state. Discovering the urban morphology reveals its accents: monuments that stand out in the city environment and point to the historical life of the city. In the wider area there are two fortifications, Brštanik and Kula Norinska, whose existence and dominance in the landscape remind that in Opuzen there used to be a fortress called Forte Opus, of which nothing has been preserved today. Therefore, space was opened for the next accent, the main city square, which as an ensemble occupies the largest part of the area of the former fortress. In addition to the change from a military function to a settlement, the second biggest change in the landscape of the city, which in history has been labelled as a swamp, was created by the implementation of regulation and land reclamation. At the time of regulation, perhaps the most noticeable accent in the city's panorama, the Stari most, was created. An insight into the significance of these monuments leads to an understanding of the need for their protection, therefore their current state of preservation or neglect is presented as an appeal for conservation. In the context of the importance of monument protection thesis brings a comment on vandalism towards sculpture of Stjepan Filipović, which during Homeland War resulted in its loss in the surroundings of Opuzen. At the end, proposals are offered for the revival of ambient and monumental values, which are found within two documents of the Council of Europe: The Faro Convention and the Declaration of Santiago de Compostela. Also, in the Miroslav Krleža Lexicographic Institute project, called Atlas of Technical Heritage.

Key words

artistic topography, Brštanik (Gradina/Fortica), conservation, Kula Norinska, Old Bridge, Opuzen, Pjaca, Stjepan Filipović, transformation of the city